

ҚОДИРОВ ДОВАР САИДАЛЛОЕВИЧ

**САҲМИ ҲАҚНАЗАР НАЗАРОВ ДАР ОМУЗИШИ ТАЪРИХ ВА
ФАРҲАНГИ АФҒОНИСТОН**

Ихтисоси 07.00.09– Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти
таърихӣ

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти
дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих

ДУШАНБЕ-2020

Диссертатсия дар кафедраи илмҳои иҷтимоӣ-гуманитарии Донишкадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Роҳбари илмӣ: **Искандаров Қосимшо,**
доктори илмҳои таърих, и.в. саркоотиби
илмии АИ ҚТ

Муқарризи расмӣ: **Латифов Ҷӯра Латифович,** доктори
илмҳои таърих, профессори кафедраи
дипломатия ва сиёсати хориҷии
Ҷумҳурии Тоҷикистони Донишгоҳи
миллии Тоҷикистон

Раҳматов Исмоил, номзади илмҳои
таърих, дотсенти кафедраи таърихи
умумии Донишгоҳи (Славянӣ) -и
Тоҷикистон ва Россия

Муассисаи тақриздиханда: **Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба
номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ**

Ҳимояи диссертатсия “11”июни соли 2020 соати 13:30 дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.ҚОА-005 оид ба дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисос, ки дар назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (734025, хиёбони Рӯдакӣ, 33 шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон) амал мекунад, баргузор мегардад.

Бо матни диссертатсия дар китобхонаи марказии илмии ба номи Индира Гандии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сомонаи расмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон www.institute-history.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат « _____ » _____ соли 2020 тавзеъ шудааст.

Котиби илмии
Шӯрои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои таърих

Хочаева Н.Ҷ.

САРСУХАН

Аҳамияти илми таҳқиқот. Мактаби афғонистоншиносии тоҷик аз даврони Иттиҳоди Шӯравӣ яке аз мактабҳои пуршухрат ва бонуфузи илмӣ ба ҳисоб мерафт. Олимони шарқшиносии Тоҷикистон дар баробари тавсифи манбаҳои хаттӣ ва омӯхтани адабиёти классикии форсу тоҷик, ба таҳқиқи масъалаҳои муҳимми таърихи иқтисодӣ ва забону адабиёти халқҳои Эрон, Афғонистон, Ҳиндустону Покистон ва мамлакатҳои араб машғул гардида, асарҳои бунёди таълиф намудаанд, ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ ва берун аз он маълуми машҳур гашта буданд. Ташаққул ва рушди илми шарқшиносӣ ва яке аз шоҳаҳои муҳимми он – афғонистоншиносӣ баъд аз таъсиси Академияи илмҳои Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон (ҶШСТ) дар соли 1951 ва Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттӣ АИ ҶШС Тоҷикистон соли 1958, ки соли 1970 ба Институти шарқшиносии АИ ҶШС Тоҷикистон тағйири ном намуд, мазмун ва мундариҷаи нав пайдо кард. Таъсиси Институт барои таҳқиқи самтҳои гуногуни илми таърих ва фарҳанги ҷумҳурии ҷавон пешомадҳои навро боз намуд, барои таҳқиқи масъалаҳои зиёди ҳалногашта ва норавшани таърихи гузаштаю дурнамои ояндаи рушди илм имконият фароҳам овард.

Яке аз олимони барҷаста таърихшинос, афғонистоншинос, ки баъд аз ташкили Шӯъбаи шарқшиносӣ ва мероси хаттӣ АИ ҶТ тамоми фаъолияти илмиашонро ба омӯхтани таърихи фарҳанги Афғонистон бахшидааст, профессор Ҳақназар Назаров буданд. Чи тавре Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон хангоми суҳанронии худ дар ҷашни 20 солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон зикр карда буданд: «...мақому манзалати ҳар миллат ба андозаи саҳми он дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ ва маънавиёти башарӣ, илму адаб, ҳунару санъат ва пурғановат сохтани маҳзани арзишҳои олиии инсонӣ муайян карда мешавад. Аз ин нуқтаи назар, нақш ва маҳсули қору пайқори тоҷикон дар рушди илму фарҳанги оламиён ба эътирофи умум хеле назаррас аст... Мо бояд аз ин ифтихор қунем ва ҳамеша саъю талош намоем, ки пайравони сазовор ва ворисони арзандаи абармардони миллатамон бошем ва ҷароғи илму маърифатро ҳамеша фурузон нигоҳ дорем»¹.

Намоёндаи мактаби афғонистоншиносии тоҷик, узви вобастаи АИ ҶТ Ҳ.Назаров ҳам бо маҷмӯи асарҳои илми таълифнамудааш ва ҳам бо саҳме, ки дар омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон ва Осиёи Марказӣ гузоштааст, дар қатори ходимони барҷастаи илми шарқшиносии классикӣ – академикҳо С.С.Айнӣ, Б.Ғ.Ғафуров, З.Ш.Раҷабов, А.М.Мирзоев, М.С.Андреев, А.Ю.Якубовский, А.П.Окладников, А.А.Семёнов, В.М.Массон, Р.Т.Ахрамович, Б.Искандаров ва дигарон қарор дорад.

Вобаста ба ин, мавзӯи мазкур, бешубҳа дорои аҳамияти қалони илмӣ

¹Раҳмон Э. Суҳанронӣ ба муносибати 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатӣ, 08.09.2011. Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/196> (санаи мурочиат: 31.10.2018).

мебошад. Мубрамияти мавзӯ бо чанд далели дигар низ мушаххас мегардад:

1. Ҳ. Назаров ҳамчун муҳаққиқи намоёни таърих ва фарҳанги Афғонистон ва халқҳои Осиёи Марказӣ, шухрати ҷаҳонӣ дошта, берун аз ҳудуди Осиё низ маъруфият пайдо карда буд. Аз ин нигоҳ, таҳқиқ ва ҷамъбасти андешаҳои Ҳ. Назаров, саҳми ӯ ба хусус дар омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон, баҳогузориҳои илмӣ ва таҳлили осори ӯ, бешубҳа дорони аҳамияти қалони илмӣ мебошад.

2. Мубрамияти мавзӯи мазкур дар он аст, ки имрӯз дар ин кишвари ба мо дӯсту ҳамсоя 40 сол аст, ки ҷанг идома дорад. Бисёре аз масъалаҳои дар таҳқиқоти Ҳ. Назаров гузошташуда, махсусан зарурати ҳалли масъалаи миллӣ, тавсияҳои пешниҳодкардаи ӯ дар ин замина барои ҳалли бӯҳрони имрӯзаи Афғонистон аҳамияти зиёд доранд.

3. Аҳамияти илмии мавзӯи рисолаи диссертатсионӣ аз он низ иборат аст, ки то имрӯз таҳқиқоти махсуси илмӣ, ҷомеъ ва ҷамъбасти оид ба саҳми профессор Ҳ. Назаров дар таҳқиқи таърих ва фарҳанги Афғонистон анҷом нашудааст.

4. Мубрамияти мавзӯ дар он низ ифода меёбад, ки муайян намудани хизмати шоёни ашхоси бузурги миллат дар рушди илму фарҳанги мамлакат, яке аз вазифаҳои муҳими таърихнигории миллии тоҷик мебошад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қайд кардаанд: «Афроде, ки аз сарнавишти миллат, таърихи гузаштаи сарзамин ва марзу буми аҷдодӣ, мероси бойи фарҳангӣ ва расму оини ниёгон, дастовардҳои бузург ва шахсиятҳои оламшумули қавму қабилаи хеш огоҳӣ надорад, ҳеҷ гоҳ инсонӣ комил ва фарзанди барӯманди замони худ шуда наметавонад. Ашхоси аз решаи насаби хеш канда одатан аз хотираи таърихӣ, гузаштаи пурифтихор ва мероси фарҳангии миллати худ бенасиб монда, чун махлуқи худпарас, бемасъулият ва бегонапарвар ба камол мерасанд ва гирифтори тафақури ғуломона мегарданд. Ин бадбахтии бузург касро хоҳу нохоҳ ба инқори гузашта, ба фориғболию беҳабарӣ ва носипосӣ нисбат ба рӯҳи бузурги фарзандони миллат ва ниҳоят бегонапарастии кадр накардани таъриху тамаддуни миллӣ бурда мерасонад»¹.

5. Имрӯзҳо баъзе муаллифони афғон «концепсия» ва «фарзияҳо»-и бо ном илмӣ пешниҳод карда, бо кӯшиши паст задани нақши тоҷикон дар таърихи Афғонистон, ба таври ғарзнок далелҳои таърихиро таҳриф месозанд. Нуқтаи назари Ҳ. Назаров аз рӯи бисёр масъалаҳои муҳими таърихи муосири Афғонистон на танҳо аз таърихнигории расмии Афғонистон, балки аз афғонистоншиносони Шӯравӣ низ фарқ мекунад. Худи ин масъала аҳамияти илмӣ таҳқиқи мавзӯро барҷастатар мекунад.

6. Мубрамияти мавзӯ дар он низ ифода меёбад, ки Ҳ. Назаров таърих ва равандҳои фарҳангии этникии Афғонистонро бегаразона ва объективона омӯхта, ҷойгоҳ ва нақши ҳақиқии тоҷиконро дар таърихи ин кишвар муайян

¹Раҳмонов Э.Ш. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби якум. Аз Ориён то Сомониён - Лондон, 2001. С. 5.

мекунад. Таҳқиқи муқоисавии муҳтавои асарҳои профессор, ки мавқеи устуворро дар доираҳои илмӣ нигоҳ медоранд, барои ҳалли мушкилоти душвори Афғонистони муосир аҳамияти бузурги илмӣ–назариявиро доро мебошанд.

7. Омӯзиш ва истифодаи таҷрибаи илмӣ–педагогӣ ва илмӣ–таҳқиқотии профессор Ҳ.Назаров дар рушди мактаби афғонистоншиносии тоҷик, ҳамчунин дар тарбияи насли нави афғонистоншиносон мусоидат менамояд.

Дар шароити таърихии нав майлу рағбати муҳаққиқон барои омӯзиши асарҳои олим, ошкорсозии нақш ва ҷойгоҳи ӯ дар омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон ва ташаккули рушди илми таърих дар ҷумҳурӣ меафзояд, ки ин низ мубрамияти таҳқиқи масъалаи интиҳобгардидаро нишон медиҳад.

Ҳамин тавр, омӯзиш, таҳлил ва ҷамъбасти саҳми профессор Ҳ.Назаров дар таҳқиқи таърих ва фарҳанги Афғонистон аҳамиятнок буда, дар шароити соҳибистиклолии кишвар на танҳо аҳамияти илмӣ–назариявӣ ва амалӣ, балки аҳамияти сиёсиро низ доро мебошад.

Дарачаи омӯзиши мавзӯӣ. Мавзӯи мазкур то имрӯз мавриди таҳлили махсуси илмӣ қарор нагирифтааст. Маводҳои ба ҳаёт ва фаъолияти олим бахшидашуда дар солҳои 50–80–уми асри ХХ мақолаҳои алоҳидаи илмӣ–оммавӣ дар бораи фаъолияти илмии Ҳ.Назаров оид ба Афғонистон дар матбуоти даврӣ ва маҷаллаҳои илмӣ ба нашр расидаанд. Дар маҷмӯъ осори дар бораи Ҳ.Назаров ҷопшударо метавон ба ду гурӯҳ ҷудо кард.

Ба гурӯҳи якум мақолаҳо ва ё очеркҳои, ки ба муносибати рӯзҳои ҷашн ва ё қадом воқеаи муҳим дар ҳаёти олим навишта шудаанд ва асосан ҳислати илмӣ–оммавӣ доранд.

Аввалин мақолаҳо дар бораи Ҳ.Назаров аз ҷониби донишҷӯи Университети давлатии Тоҷикистон (ҳоло Донишгоҳи миллии Тоҷикистон) М.Қодиров ва директори Шуъбаи шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ ҶШСТ А.Мирзоев ханӯз соли 1958 навишта шуда буданд¹. Баъдан олимони номдор М.Бобохонов, А. Слонимский, Д.Исмоилов, С. Дӯстмурод, Саиданвар Ш., И.Қосимшоҳ, Қ.Пӯлод, Ҳ. Нуриддинов, Қ.Искандаров, С.Шохуморов, Н.Амирошӯҳӣ, Ҷ.Назриев, М.Амирбеков ва дигарон² дар бораи зиндагинома ва

¹Қодиров М. Дастпарвари университет– Нахустин номзади илми таърих//Ба куллаҳои дониш.– 1958.– 20 февр.; Мирзоев А. Молодой ученый//Комсомолец Таджикистана. – 1958.-19 октябр.– №126(2239).

²Бобохонов М., Слонимский А., Исмоилов Д. Муҳаққиқ ва омӯзгори нуктасанҷ //Газетаи муаллим.– 1981.– 28 апрел.; Дӯстмуроди С., Саиданвари Ш., Қосимшоҳи И., Пӯлоди Қ. Афғоншиносии номдор //Садои мардум.– 1991.– 22 май; Искандаров Қ., Нуриддинов Ҳ. Муҳаққиқи равшанзамир //Шоҳроҳи Ваҳдат.-№6(30) июн 2001. С.28-37; Искандаров Қ. Хакназар Назарович Назаров. Жизнь, отданная науке//Ирано-славика.–2006.–№4; Искандаров Қ., Шохуморов С. Талантливый ученый и блестящий организатор науки//Ирано-славика.–2006.–№4.; Искандаров Қ. Нақши профессор Хакназар Назарӣ дар паҷӯҳиши перомӯни Афғонистон/Гузориш дар намоиши бузургдошт аз 75 солагии шарқшиносии маъруф Хакназар Назарӣ //Маҷаллаи пасдори фарҳанги Ориё.–Канада.

фаъолияти илмӣи Ҳ.Назаров дар матбуот ва маҷаллаҳои илмӣ мақолаҳо нашр намуданд.

Ба гурӯҳи дувуми корҳо асосан тақризиҳои илмиро метавон дохил намуд, ки доир ба муаррифи ва таҳлили муҳтавои ин ва ё он китоби муаллиф навишта шудаанд. Бояд зикр намуд, ки тақрибан доир ба ҳама китобҳои Ҳ. Назаров ҳам олимони тоҷик ва ҳам шарқшиносони хориҷӣ тақриз навишта, ба муҳтавои онҳо баҳои баланд додаанд.

Дар солҳои 70-80-ум олимони Тоҷикистон Ю.Малтсев, М.Мирзошоев, С.Шохуморов, У.Абдурахмонов, М.Гулҷонов, А.Мухторов, М.Бобохонов, А.Ёрмаҳмадов, Д.Бобоев ва дигарон¹ ба монография ва китобҳои дарсии олим тақриз навишта ба ҷоп расониданд. Аз муҳтавои ин мақолаҳо баръало саҳми устод дар таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни таърихи Афғонистон ва арзиши китобҳои

2006. Манбаи дастрасӣ: <http://www.apfariaye.com>. (санаи истифодабарӣ: 20.04.2017.); Нурмухаммади А. Пири афғонистоншиносии тоҷик //Фарҳанг, март-апрели 2006.С.49-51.;Искандаров Қ.Назаров Ҳақназар – классики шоҳаи осеимӣнагии афғонистоншиносии ҷаҳон//Шарқшиносии тоҷик (1958-2008) /таҳти назари Қ. Олимов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2009. С.85-97. Назриев Ҷ. Аввалин таърихшиносе, ки унвони номзади фанҳои таърихро гирифт [манбаи электронӣ]. <http://www.ruzgor.tj/tarih/4995-avvalin-tarikhshinose-ki-unvoni-nomzadi-fanhoi-tarikhro-girift-9295.html> (санаи истифодабарӣ: 24.11.2018.); Искандаров Қ. Саҳми Ҳақназар Назаров дар таҳқиқи таърих ва фарҳанги Афғонистони муосир //Масъалаҳои муҳими таърих ва фарҳанги Афғонистони (маводи конференсияи илмӣ бахшида ба ёдбуди олими шинохта, профессор Ҳ.Назаров).-Душанбе, 2014. С.3-8.; Амирбеков М. Ҳақназар Назаров//Фарзонагони Раштонзамин. – Душанбе; Эр-граф,2015. С.339-340.

¹ Мальцев Ю. Рец. на кн.: К. Асадуллоев, Х. Назаров, Т. Мухиддинов, Новое пособие. Новая и новейшая история стран Среднего Востока.– Душанбе, 1973.– 173 с.//Коммунист Таджикистана.– 1973.– 19 декабр.; Мирзошоев М.Ташаббуси нек. Тақриз ба китоби Қ. Асадуллоев, Ҳ. Назаров, Т. Мухиддинов, Таърихи нав ва навтарини мамлакатҳои Шарқи Миёна.– Душанбе, 1973. – 173 с.//Комсомоли Тоҷикистон.– 1974.– 7 апрел.; Шохуморов С., Абдурахмонов У. Таърихи ду кишвари ҳамсоя. Тақриз ба китоби Қ. Асадуллоев, Ҳ. Назаров, Т. Мухиддинов, Таърихи нав ва навтарини мамлакатҳои Шарқи Миёна. – Душанбе, 1973.– 173 с. //Маориф ва маданият.– 1974.– 23 июл.; Гулҷонов М. Тақриқи оид ба таърихи Афғонистон //Маориф ва маданият.– 1977.– 17 март; Мухтаров А., Бабаханов М. Новое по истории Афганистана //Коммунист Таджикистана.– 1977.– 9 феврал.; Гульджанов М. Новое исследование по истории Афганистана //Изв. АН ТаджССР. Отд.-ние обществ. наук.– 1979.– №1(95).С.113-115.; Ёрмаҳмадов А. Равшанфикри озодипараст Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров, Омолу афкори Саид Ҷамолиддини Афғонӣ.–Душанбе:Дониш, 1980.//Газетаи муаллим.– 1981.– 28 апрел.; Назаров Ҳақназар//Энциклопедияи советии тоҷик.– Душанбе,-1984.Ҷ.5 С.66-67.; Бобоев Д. Ситоиши бародарӣ. Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров, И. Раҳматов Назаре ба равобити фарҳангии Тоҷикистону Афғонистон.– Душанбе, Дониш,1987//Адабиёт ва санъат.-1988.- 10 март.; Байматова Т.А. Общее собрание отделения общественных наук. Список действительных членов (академиков) и членов-корреспондентов АН ТаджССР от 11 декабря 1987 г// Изв. АН ТаджССР. Сер.: Философия, экономика, правоведения.– 1988.– №1(9).С.69-70.

таълифнамудаи ӯ зоҳир мешавад.

Дар солҳои 90–уми асри ХХ низ як зумра мақолаю тақризҳо ба китобҳои тозанашири ин давраи ӯ аз ҷониби шогирдон ва дӯстонаш Қ. Искандаров, П. Қаландарбеков, С. Шохуморов, С. Дӯстмурод, Ф. Зикриёев, Ҳ. Нуриддинов ва М. Лутфуллоев¹ дар матбуот ва маҷаллаҳои илмӣ ба таъб расиданд.

Соли 1993 аз ҷониби Қ.Искандаров ва М.Рачабова дар доираи бахши «Библиографияи аъзои АИ ҶТ»², ба муносибати 60–солагии олим китобе тартиб дода шуд, ки дар он оид ба санаҳои асосии ҳаёт ва фаъолият, очерки мухтасар аз фаъолияти илмӣ ва илмию ташкилотчигии ӯ, рӯйхати асарҳои чопшуда, таҳриркарда ва тартибдода, адабиёт дар бораи ҳаёт ва фаъолияти ӯ маълумот дода шудааст.

Соли 2001 ба муносибати 70–умин солгарди зодрузи олим як силсила мақолаю китобҳо ба чоп расиданд, ки дар онҳо ба таври нисбатан муфассал роҳи пурпечуби илми тайкардаи устод ва саҳми ӯ дар шарқшиносии тоҷик таҳлил шудааст. Аз ҷумла метавон ба мақолаҳои Ш.Имом ва Қ.Искандаров³ ишора намуд. Аммо як рисолаи мукамалтар дар бораи зиндагӣ ва фаъолияти илми олим китоби «Муҳаққиқе дар таърихи Хуросон» аст, ки ба муносибати 70–солагии ӯ аз ҷониби Қ.Искандаров таҳия ва нашр гардидааст⁴. Дар он на

¹Искандаров Қ., Қаландарбеков П. Таҳқиқоти муҳимме дар афғоншиносӣ Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров Социальные движения 20-х годов ХХ века в Афганистане.- Душанбе, 1989 //Тоҷикистон.- 1990.-№10.С.24.; Шохуморов С. Ҳ.Назаров Социальные движения 20-х годов ХХ века в Афганистане.- Душанбе:Дониш, 1989.- 265 с. // Изв. АН ТаджССР .Сер. Востоковедение, история, филология,- 1990.- №3(19). С.77-78.; Зикриёев Ф. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.Душанбе, 1998. Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.Душанбе:Дониш, 1998.-65бс. //Анис.-1999.-№2.- С.85-87.; Искандаров Қ., Нуриддинов Ҳ. Таҳқиқоти пурарзише дар тоҷикшиносӣ. Тақриз оид ба китоби Ҳ. Назаров Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.Душанбе, Дониш, 1998.-65бс //Шоҳроҳи Ваҳдат-1999.-№6.С.54-63.; Лутфуллоев М. Таърихи ҳолисонаи соҳибватанон //Чумхурият.- 1999.- 17 март.- №22 (20.092); Ҳамин муаллиф Таърихи ҳолисонаи соҳибватанон//Чумхурият.- 1999.- 20 март.- №23 (20.093); Ҳамин муаллиф Таърихи ҳолисонаи соҳибватанон //Чумхурият.- 1999.- 24 март.- №24 (20.094).

²Искандаров Қ. Очерки мухтасар аз фаъолияти илмӣ ва илмию ташкилотчигии Ҳақназар Назаров // Ҳақназар Назаров. Материалҳо оид ба библиографияи олимони Тоҷикистон, барориши 55, Душанбе, 1993. С.13-26.; Искандаров Қ. Краткий очерк научной и научно-организаторской деятельности Х. Назарова//Ҳақназар Назаров. Материалы к библиографии ученых Таджикистана, Вып. 55.Душанбе,1993.С.27-41.; Искандаров Қ. Основные даты жизни и деятельности Х. Назарова //Ҳақназар Назаров. Душанбе,1993. С.10-12.; Искандаров Қ., Раджабова М.Р. //Ҳақназар Назаров. Библиография материалы библиографии ученых Таджикистана, Вып. 55.Душанбе,1993. С.42-46.

³Имом Ш. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.Душанбе:Дониш, 1998.-65бс.// Анис.-2000.-№1.-С.81-83.; Искандаров Қ. Афғоншиносии тоҷик дар 10 соли истиқлол// Ахбори Академияи илмҳои Чумхурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ.- Душанбе, 2003, № 1.

⁴Искандаров Қ. Муҳаққиқе дар таърихи Хуросон Душанбе: Амри илм, 2001.-119 с.

танҳо мархилаҳои асосии ҳаёти Ҳ.Назаров, балки фаъолияти илмию педагогии олим оварда шуда, осори гаронбаҳои таълифнамудааш таҳлил гардидаанд.

Қобили зикр аст, ки дар бораи осори Ҳ.Назаров ва шахсияти илмии ӯ дар хориҷи кишвар низ мақолаю тақризҳо ба нашр расидаанд. Метавон аз тақризҳои олими чех И.Бечка¹, олими рус В.Бойко² ва дигарон ном бурд. И.Бечка ба ду китоби Ҳ.Назаров «Равобити Бухоро ва Афғонистон аз барпо шудани давлати Дурронихо то ғалтидани аморати Бухоро» ва «Чунбишҳои мардумӣ, маорифпарварӣ-зидифеодали дар Афғонистон (охири асри XIX ва ибтидои асри XX)» тақриз навишта, ба таҳқиқоти олими тоҷик баҳои баланд додааст. Китоби олими рус В.С.Бойко хислати дарсӣ ва таърихнигорӣ дорад. Ӯ менависад: «Дар байни насли баъдазчангии шарқшиносон-афғоншиносони осиемиёнагии ҷойи махсусро Ҳ.Назаров ишғол мекунад. Ӯ дар натиҷаи фаъолияти хастанопазирӣ бисёрсолаи илмиаш тавонист на танҳо силсилаи корҳои илмии беназир оид ба таърихи Афғонистони охири асри XIX — дахсолаҳои аввали асри XX ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ таҳия намояд, балки мактаби барҷастаи пайравони худро тарбия намояд, ки андешаҳои ӯро инкишоф дода, саҳми арзандаи худро дар шарқшиносӣ гузоштаанд»³.

В.С. Бойко хусусияти фарқкунандаи андешаҳои илмии Ҳ.Назаровро аз дигар олимони афғонистоншиноси ҷаҳонӣ таъкид карда, менависад: «Корҳои Ҳ.Н.Назаров аз лаҳзаи ҷопи онҳо то имрӯз мавриди баҳс мебошанд, зеро дар онҳо проблемаҳои берун аз ҷараёни ҳам афғонистоншиносӣ шӯравӣ ва ҳам афғонистоншиносӣ ҷаҳонӣ—таърихи чунбишҳои ҷамъиятӣ (этнополитикӣ), пеш аз ҳама тоҷикон, саҳми онҳо дар рушди давлати Афғонистон ва тамоми минтақаи Осиёи Марказӣ инъикос шудаанд»⁴.

Ҳамин тавр, асарҳои дар боло нишондодашуда, бешубҳа барои коркарди маъсалаи таҳқиқшаванда, саҳми назаррас гузоштаанд. Вале, дар маҷмӯъ дар таърихнигорӣ ватанӣ ва хориҷӣ ҳоло таҳқиқоти махсусе вучуд надорад, ки бевосита ба омӯзиши ҷомеъ ва ҷамъбастии саҳми Ҳ.Назаров дар омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон бахшида шуда бошад.

¹Becka I. // Archiv orientalni. -1966.-Vol.34.– P.467-469. Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров Равобити Бухоро ва Афғонистон аз барпо шудани давлати Дурронихо то ғалтидани аморати Бухоро.– Душанбе,1963.– 173 с.; Becka I. Contribution to new Afghan history=Саҳме дар таърихи навини Афғонистон.Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров Народные и просветительско-антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков) //Archiv orientalni.-1978.-Vol.3.– P.258-264.

²Бойко В.С. Мировая афганистика между наукой и политикой: проблемы истории и модернизации Афганистана в XX — начале XXI вв. : учебное пособие. Барнаул: АлтГПУ, 2016.

³Бойко В.С. Мировая афганистика между наукой и политикой: проблемы истории и модернизации Афганистана в XX — начале XXI вв. : учебное пособие. С.39-40.

⁴Бойко В.С. Мировая афганистика между наукой и политикой: проблемы истории и модернизации Афганистана в XX — начале XXI вв. С. 40.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Робитаи қор бо барномаҳо (лоихаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар доираи нақшаи илмӣ-тадқиқотии кафедраи илмҳои иҷтимоӣ-гуманитарии Донишкадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2016-2021 дар мавзӯи «Масъалаҳои муҳими таърих ва фарҳанги идоракунии давлатӣ ва ҷомеашиносӣ, асосҳои назариявӣ ва амалияи илмҳои иҷтимоӣ-гуманитарӣ» иҷро гардидааст.

Заминаҳои манбаъшиносии таҳқиқот васеъ ва гуногунҷанба буда, онро шартан метавон ба ҷаҳод гурӯҳ ҷудо намоем.

Ба гурӯҳи аввал асарҳои илмӣ, мақолаҳо ва маърузаҳои ҳуди Ҳ.Назаров дохил мешаванд, ки барои омӯзиши таърих, фарҳанг ва дигар масоили муҳими Афғонистон ва Осиёи Марказӣ дар давраи таҳқиқшаванда сарчашмаи арзишманд маҳсуб меёбанд¹. Асарҳои илмӣ-таърихӣ олим асосҳои концептуалии нуқтаи назар ва ғояҳои ӯро вобаста ба масъалаҳои гуногуни таърихи асрҳои миёна ва муосири Афғонистон равшан мекунад. Дар асоси омӯзиши онҳо метавон саҳми бузург ва назаррасе, ки муҳаққиқ дар рушди

¹Назаров Ҳ. Равобити Бухоро ва Афғонистон аз барпо шудани давлати Дуррониҳо то ғалтидани аморати Бухоро / Муҳаррири масъул М. Боқиев. Шуъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттӣ Акад. фанҳои РСС Тоҷикистон.– Душанбе,1963.– 179 с.; Назаров Ҳ. К характеристике народных движений конца XIX века в Афганистане // Тадж. гос. ун-т. им. В.И. Ленина.– Душанбе: Ирфон, 1968.– 48 с.; Назаров Ҳ. Из истории движения народных масс Афганистана в начале XX века /Отв. ред. А. Г. Слонимский; Тадж. гос. ун-т. им. В.И. Ленина.– Душанбе: Ирфон, 1969.– 87 с.; Асадуллоев Қ. Таърихи нав ва наватарини мамлакатҳои Шарқи миёна. /Қ. Асадуллоев, Ҳ. Назаров, Т.Муҳиддинов./Муҳаррири масъул Д. Саидмуродов; Ун-ти. давл. Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин. Фак. таърих.– Душанбе, 1973.– 260 с; Назаров Ҳ.Народные и просветительско– антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начала XX веков) / Отв. ред. Б.И. Искандаров; Тадж. гос. ун-т. им. В.И. Ленина– Душанбе: Ирфон, 1976.– 262 с.; Назаров Ҳ. Омолу афкори Саид Ҷамолитдини Афғонӣ /Муҳаррири масъул Ғ.А. Ашуров; Акад. фанҳои РСС Тоҷикистон. Шуъбаи фалсафа.– Душанбе:Дониш, 1980.– 105 с.; Назаров Ҳ., Мерганов С. Афғонистони навин – Душанбе: Ирфон, 1982– 174 с.; Назаров Ҳ., Раҳматов И. Назаре ба равобити фарҳангии Тоҷикистону Афғонистон /Муҳаррири масъул С. Мерганов; Акад. фанҳои РСС Тоҷикистон. Ин-ти шарқшиносӣ.– Душанбе: Дониш, 1987.- 41с.; Назаров Ҳ. Социальные движения 20-х годов XX века в Афганистане/Отв. ред. А.Г. Слонимский; АН Тадж. ССР. Ин-т востоковедения. – Душанбе: Дониш, 1989.– 265 с.; Назаров Ҳ. Саид Ҷамолитдин Афғани и его общественно-политическая школа/Отв. ред. М. Диноршоев АН Республики Таджикистан.– Душанбе: Дониш,1993– 268 с.; Назаров Ҳ. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон – Душанбе: Дониш,1998.- 656 с.; Назаров Ҳ. Авомили сууд ва сукути давлати Сомониён / Муҳаррири масъул М. Диноршоев. – Душанбе:Ирфон, 1999.– 138 с.; Назаров Ҳ. Афкор ва андешаҳои Сайид Ҷамолитдини Асадободӣ /Ба хатти форсӣ. Тарҷумаи Сайид Ҷамолитдини Шафай ва Муҳаммад Али Аҷамӣ. Пажӯҳишгоҳи фарҳанг ва ҳунари исломӣ.- Техрон,1999.– 119 с.; Назаров Ҳ. К истории происхождения и расселения племен и народов Центральной Азии.– Душанбе, 2004.– 103 с.; Назаров Ҳ. Нақши эронӣ-тоҷикон дар таърих ва фарҳанги ҷаҳон.– Душанбе:Пайванд,2005.– 492 с.

таърих ва фарҳанги Афғонистон гузоштааст, муайян намоем, ки ӯро натанҳо дар мамлақати мо, балки дар хориҷа низ шӯҳратёр кардаанд.

Гурӯҳи дуюмро мақолаҳои Ҳ.Назаров, ки характери илмӣ– оммавӣ дошта, дар саҳифаҳои нашриёти даврӣ интишор гардидаанд ва ба омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон ва Осиёи Марказӣ бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд¹. Мақолаҳои илмӣ–оммавии олим ҳудудҳои иловагии маҳорати ӯро ҳамчун олим–таърихчӣ ва ҳамчун тарғибкунандаи донишҳои илмӣ байни табақаҳои васеи аҳоли бозгӯ менамоянд.

Ба гурӯҳи сеюм маводи бойгонии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Институти меросӣ хаттӣ, парвандаи хидмати №5 Ҳ. Назаров, ки доир ба фаъолияти меҳнати олим маълумоти муҳим дорад, дохил карда шудааст². Ин маводи бойгонӣ ба мо имкон дод, ки маълумоти шарҳиҳои ҳаёт ва фаъолияти олимро аниқ созем, раванди ташаккулёбии ва марҳилаҳои асосии роҳи тайкардаи ӯро омӯзем. Қайд кардан ба маврид аст, ки маъхазҳои аксарияти бойгонихо мутаассифона пурра нестанд ва дар дараҷаи зарурӣ ба танзим дароварда нашудаанд. Ин ҳолат мушкилоти муайянро ҳангоми навиштани рисолаи диссертатсионӣ ба миён меовард. Умуман бойгонии профессор Ҳ.Назаров, ки дар утоқи хотиравии ӯ дар Маркази мероси хаттии АИ ҚТ нигоҳдорӣ мешавад, ба тартиби муайян дароварда нашудааст.

Гурӯҳи чоруми манбаъҳоро мусоҳибаҳои самаранок бо шогирдон, дӯстон ва аъзои хонаводаи Ҳ.Назаров ташкил медиҳад³.

Мақсади таҳқиқот. Дар асоси мубрамияти мавзӯ ва дараҷаи омӯзиши он, мақсади кори диссертатсионӣ аз омӯзиши ҷомеъ ва муайянсозии саҳми профессор Ҳ.Назаров дар таҳқиқи таърих ва фарҳанги Афғонистон иборат мебошад. Дар робита бо ин ҳадаф вазифаҳои зерин муайян карда шудаанд:

– мушаххас намудани марҳилаҳои зиндагӣ ва ташаккулёбии шахсияти Ҳақназар Назаров;

– нишон додани саҳми Ҳақназар Назаров дар оморасозии кадрҳои илмии соҳаи таърих, махсусан афғонистоншиносӣ дар Тоҷикистон;

¹Назаров Ҳ. Рӯзи истиқлолияти Афғонистон //Тоҷикистони Советӣ.– 1959. – 27 май.; Назаров Ҳ. Робитаҳои иқтисодӣ ва фарҳангии мо (Дар бораи ҳамкорихи шӯравии афғонӣ) //Маориф ва маданият.– 1976.– 22 июл; Назаров Ҳ. Инқилоб акиб намегардад //Тоҷикистони Советӣ.– 1980.– 24 янв.; Назаров Ҳ. Орзуи умедҳои ба амал омада (Ба муносибати 100-солагии ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия) //Тоҷикистони Советӣ.– 1959. – 21 май.; Бобохонов М., Назаров Ҳ.Олими намоён ва муаллими меҳрубон (Ба муносибати 60-солагии рӯзи таваллуд ва 35– солагии фаъолияти илмии З.Ш. Раҷабов) //Комсомоли Тоҷикистон.– 1966.– 16 ноябр.

²Маводҳои бойгонии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Институти меросӣ хаттӣ, парвандаи хидмати №5 Ҳақназар Назаров. Шӯъбаи кадрҳо ва корҳои махсус.

³Мусоҳибаҳо бо д.и.т., профессор Искандаров Қ., декабри соли 2017; бо д.и.ф., профессор Назриев Ч., январӣ соли 2018; н.и.т., дотсент Нуриддинов Ҳ., мартӣ соли 2018; бо котиби илмии Маркази мероси хаттии АИ ҚТ Абдуллоев Р., апрели соли 2018; бо ҳамсари профессор Ҳақназар Назаров, Назарова Ирина Борисовна майи соли 2018.

- таҳлили хулосаҳои илмии Ҳ.Назаров доир ба вазъи иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX;
- таҳлили ҷиғунагии инъикоси ҷунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX Афғонистон дар осори Ҳ.Назаров;
- арзёбии андешаҳои Ҳ.Назаров дар бораи ҷунбишҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва маорифпарварӣ дар Афғонистон;
- таҳлили концепсияи пешниҳоднамудаи Ҳ.Назаров оид ба таҳқиқи масъалаи миллий дар Афғонистон;
- муайян намудани нақши Ҳ.Назаров дар таҳлили моҳияти шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калакони;
- мушаххас кардани саҳми Ҳ.Назаров дар таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳанги Афғонистон.

Навгонии илмӣ диссертатсия аз инҳо иборат мебошад:

- бори аввал, дар асоси сарчашмаҳои аслий ва адабиёти илмӣ–таҳқиқотӣ, фаъолияти илмӣ Ҳ.Назаров мавриди таҳқиқоти диссертатсионӣ қарор гирифтааст;

- нақши олим дар таъсиси мактаби илмӣ афғонистоншиносӣ дар Тоҷикистон нишон дода шудааст;

- нақши Ҳ.Назаров дар рушди илми ховаршиносӣ дар Тоҷикистон, саҳми шахсии ӯ дар омодагӣ мутахассисони соҳа, дар таҳияи китоб ва маводи таълимӣ оид ба таърихи мамлакатҳои Шарқ, ба таври объективӣ ҷамъбаст ва муайян карда шудааст;

- саҳми шахсии муҳаққиқ дар таҳлили вазъи иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX муайян карда шудааст;

- саҳми устод дар таҳқиқи ҷунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистон баррасӣ ва мушаххас шудааст;

- мавқеъ ва баҳои Ҳ.Назаров ба ҷунбишҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва маорифпарварӣ дар Афғонистон таҳлил гардидааст;

- нуқтаи назари муҳаққиқ ба масъалаи миллий, таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳангии Афғонистон таҳлил гардидааст;

- концепсияи Ҳ.Назаров оид ба омӯзиши шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калакони арзёбӣ шудааст;

- исбот карда шудааст, ки хулосаҳои илмӣ олим вобаста ба масоили таърих ва фарҳанги Афғонистон дар шароити имрӯзаи Тоҷикистони соҳибистиклол низ мубрамаи худро нигоҳ медоранд.

Объекти таҳқиқоти диссертатсияро мероси илмӣ профессор Ҳ.Назаров оид ба таърих ва фарҳанги Афғонистон ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқоти диссертатсияи мазкур таҳлили асарҳои асосии муҳаққиқ, саҳми ӯ дар омӯзиши ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ–иҷтимоӣ ва фарҳангии Афғонистон мебошад.

Фарзияи таҳқиқоти диссертатсияи мазкур дар он ифода меёбад, ки саҳми Ҳ.Назаров ҳамчун таърихшинос ва афғонистоншинос дар таҳқиқи

масъалаҳои муҳими таърих ва фарҳанги Афғонистон, бо диди нав ва пешниҳоди концепсияи нав, хеле барҷаста буда, барои рушди минбаъдаи афғонистоншиносӣ ва таҳқиқи воқеъбинонаи таърихи Афғонистони ду асри охир мусоидат хоҳад кард.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти метавонанд, ҳангоми таҳқиқоти минбаъдаи таърихи Афғонистон, дар раванди таълим, зимни хондани лексия, курсҳои махсус дар муассисаҳои олии таълимӣ, таҳияи воситаҳои таълимӣ ва таълимӣ–методӣ барои кӯмак ба омӯзгорон ва донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии истифода шаванд. Мавод ва хулосаҳои диссертатсия, махсусан вобаста ба ҷунбишҳои оммавии мардумӣ, маорифпарварӣ ва зиддифеодали, масъалаи миллӣ, моҳияти шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калақонӣ, мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон метавонанд дар рушди худшиносии миллӣ ва ватандӯстии ҷавонони Тоҷикистони соҳибистиклол истифода гарданд.

Асоси методологии диссертатсия инъикоси объективии фаъолияти муаррих ва афғонистоншиноси намоён Ҳ.Назаров вобаста ба омӯзиши масъалаҳои таърих ва фарҳанги Афғонистон мебошад. Ҳангоми оморасозии диссертатсия усулҳои гуногуни таҳқиқоти асарҳои таърихӣ: омӯзиши фактҳо, муқоисакунӣ, таҳлили таърихӣ–муқоисавӣ, тавсиф, таҳлили системавӣ, хулосабарорӣ, мавқеи интиқодӣ ва мусоҳиба истифода шудаанд.

Асосҳои назариявии рисолаи диссертатсиониро осори олимони барҷастаи ватанӣ ва хоричӣ ташкил намудаанд, ки ба таърих ва фарҳанги Афғонистон баҳшида шудаанд. Бахусус осори Ҳ.Назаров, М.Бобохонов, Қ.Искандаров, Ҳ.Нуриддинов, Ш.Имом, А.Нурмуҳаммад, Р.Маҳмадшоев, Ш.Зарипов, К.Абдуллоев, М.Шукурзода, М.Ғ.М. Ғубор, А.Ҳабибӣ, М.С.Фарҳанг, М.И.Рейснер, В.Г.Коргун, М.А.Бобохоҷаев ва дигарон ҳамчун асоси назариявӣ дар таҳияи рисолаи мазкур хидмат намудаанд.

Ба ҳимоя нуктаҳои зерин пешниҳод мешаванд:

1.Ташаккули Ҳ.Назаров ҳамчун олим, муҳаққиқ–таърихшинос ва афғонистоншинос дар ду боргоҳи илмӣ маърифатӣ Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва Институти шарқшиносӣ ва мероси хаттии АИ ҶТ оғоз ва ҷараён гирифтааст.

2.Олим–муаррих ва афғонистоншиноси барҷаста, профессор Ҳ.Назаров дар омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон саҳми назаррас гузоштааст. Дар асоси омӯзиши амиқ ва муносибати интиқодӣ ба сарчашмаҳои зиёд ва гуногун, муҳаққиқ тавонист комилан объективона воқеаҳои таърихи баррасӣ намояд, хусусиятҳои равандҳои дар ҳаёти ҷамъиятӣ–сиёсӣ, иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва фарҳангии Афғонистон баамаломадаро ошкор созад.

3.Таҳқиқоти Ҳ.Назаров ба масъалаҳои вазъи иҷтимоӣ–сиёсӣ ва иқтисодии Афғонистон дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX, ҷунбишҳои оммавии мардумӣ, маорифпарварии охири асри XIX ва ибтидои асри XX Афғонистон баҳшида шуда, ки дар асоси маводи бойгонӣ ва сарчашмаҳои муътамад замина қувваҳои ҳаракатдиҳанда ва сабаби шикасти

онхоро илман асоснок ва исбот намудааст.

4. Муҳаққиқ концепсияи нави омӯзиши ҷунбишҳои иҷтимоии солҳои 20–уми асри XX, бахусус шӯриши деҳқонон бо роҳбарии Ҳабибуллои Калаконино пешниҳод намудааст, ки мавриди қабули муҳаққиқини дохилию хориҷӣ қарор гирифтааст.

5. Ҳ. Назаров яке аз идомадихандагони концепсияи илмии И. Рейснер дар масъалаи миллӣ буда, ин назарияро такмил намудааст.

6. Дар баробари фаъолияти босамари илмӣ, олим инчунин фаъолияти пурсамари педагогиро дар муассисаҳои олии таълимӣ пеш мебард. Зери роҳбарии ӯ дар давоми чаҳор даҳсола китобҳои дарсӣ ва барномаҳои таълимии курсҳои махсус ва семинарҳо барои омӯзиши проблемаҳои муҳими илми таърих, хосса афғонистоншиносӣ таҳия карда шуданд.

7. Ҳ. Назаров гурӯҳи кавии олимон-пайравонашро омода намуда, мактаби афғонистоншиносии тоҷикро бунёд гузошт, ки шогирдонаш онро идома ва такмил медиҳанд.

Чаҳорҷӯбаи замони таҳқиқот асрҳои XIX–XX-ро дар бар мегирад, ки давраи ташкили давлати Афғонистон ва дигаргуниҳои назаррас дар ҳаёти сиёсӣ-иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии он мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар он ифода меёбад, ки яқум, муаллиф осор ва концепсияи илмии профессор Ҳ. Назаровро доир ба омӯзиши масъалаҳои муҳими таърих ва фарҳанги Афғонистон мавриди таҳлили илмӣ қарор дода, бо шогирдон, дӯстон ва хонаводаи олим мусоҳибаҳои муҳим анҷом додааст. Дувум, натиҷаҳои илмии таҳлилу таҳқиқоти муаллиф, аз ҷумла хулосаҳои назариявӣ, нуқоти ба ҷимоя пешниҳодшаванда, тавсияҳои хислати амалидошта бевосита аз ҷониби ҳуди ӯ мустақилона таҳия, баррасӣ ва исбот шудаанд.

Тасдиқи натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи муштаракӣ кафедраҳои илмҳои иҷтимоӣ–гуманитарӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ ва равандҳои сиёсии Донишқадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (суратҷаласаи №.2 аз 03.10.2019) ва дар маҷлиси шӯъбаи таърихи навтарини Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АИ ҶТ (суратҷаласаи №.11 аз 06.12.2019) баррасӣ гардида, ба ҷимоя тавсия шудааст. Нуқтаҳои асосии қор дар маърузаҳои илмӣ дар конференсияҳои илмӣ–назариявӣ ва амалии Донишқадаи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, инъикос гардидаанд.

Аз рӯи мавзӯи рисола муаллиф 8 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА Вазорати маориф ва илми Федератсияи Россия ва КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъби расонидааст.

Соҳтор ва ҳаҷми таҳқиқот. Диссертатсия аз сарсухан, се боб, ҳашт зербоб, хулоса, рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда иборат аст. Ҳаҷми диссертатсия 193 саҳифаро ташкил медиҳад

МАЗМУНИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар **сарсухан** аҳамияти илмӣ таҳқиқот асоснок карда шуда, дараҷаи омӯзиши мавзӯ ва заминаҳои манбаъшиносии он таҳлил гардидаанд, мақсад ва ҳадафҳои таҳқиқот, навгонии илмӣ, объект ва предмети таҳқиқот, муайян карда шудаанд, фарзияи таҳқиқот, аҳамияти назариявӣ ва амалӣ, асоси методологӣ, асосҳои назариявии рисола, нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодгардида асоснок карда шуда, чаҳорҷӯбаи замони таҳқиқот, тасдиқи натиҷаҳо ва сохтори диссертатсия баррасӣ ва муайян шудаанд.

Боби якуми диссертатсия – **«Ташаккули шахсият ва ҷаҳонбинии илмӣ Ҳақназар Назаров дар солҳои 30-50-уми асри XX»** унвон гирифта, аз ду зербоб иборат аст. Дар зербоби якум – **«Марҳилаҳои асосии зиндагӣ ва ташаккулёбии шахсияти Ҳақназар Назаров»** таъкид мегардад, ки олим 20 апрели соли 1931 дар деҳаи Сангвори ноҳияи Тавилдара (айни ҳол ноҳияи Сангвор)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ба дунё омадааст.

Ҳақназар таҳсили ибтидоиро дар деҳаи худ оғоз кард, аммо таҳсили ва зиндагии бофароғати бачагии ӯ зиёд давом накард. Бо қарори ҳукумати Шӯравӣ аз охири солҳои 30–юм муҳочиркунии аҳолии деҳоти кӯҳистон ба водии Вахш шурӯъ шуд. Баҳори соли 1942 падари устод дар синни 45 солагӣ аз олам даргузашт, тақрибан дар ҳамин солҳо модараш низ аз ҳаёт чашм пӯшид.

Муаллиф дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои гуногун ба хулоса омадааст, ки марги бармаҳали падару модар Ҳақназари навҷавонро яқбора аз ҳама чиз маҳрум сохт. Зиндагии хеле саҳти давраи ҷанг, факру бенавой ва бесарусомонӣ чисму рӯи ӯро саҳт зери фишор қарор дода буд.

Аз соли 1943 то соли 1947 дар хонаи кӯдакони Шулмак тарбия ёфта, соли 1945 ба омӯзишгоҳи педагогии Ғарм дохил шуд ва онро соли 1948 бо баҳои аъло хатм намуда, ҳамон сол бидуни имтиҳон донишҷӯи курси 1–уми факултети таъриху филологияи Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон (ДДТ) гардид¹.

Зикр шудааст, ки соли 1948 соли таъсисёбии Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон буд ва Ҳақназар яке аз аввалин донишҷуён ба шумор мерафт.

Баъд аз хатми ДДТ Ҳ.Назаров соли 1953 ба сифати муаллим ба Донишкадаи омӯзгорӣ шаҳри Кӯлоб роҳат гирифта, то соли 1954 дар он ҷо кор кард. Ибтидои соли 1955 Ҳ.Назаров ба аспирантураи назди Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон дохил шуд.

Таъкид мегардад, ки академики АИ Тоҷикистон, З.Ш.Рачабов яке аз маъруфтарин таърихшиносони тоҷик, ташкилотчии моҳир, устоди забардаст дар камолоти маънавии устод ҳамчун тадқиқотчии соҳаи таърих нақши бузург боздааст.

¹Искандаров Қ. Очерки мухтасар аз фаъолияти илмӣ ва илмию ташкилотчигии Ҳақназар Назаров.// Ҳақназар Назаров. Материалҳо оид ба библиографияи олимони Тоҷикистон, барориши 55. -Душанбе:Дониш, 1993. С.13-26

Мавзӯи рисолаи номзиди Ҳ.Назаров «Очерки таърихи Кӯҳистон (болооби Зарафшон) дар нимаи дуҷуми асри XIX -ибтидои асри XX» ном дошт, ки роҳбарии илмии ӯро З.Ш.Рачабов ба уҳда гирифта буд.

Ҳ.Назаров 26-уми феввали соли 1957 дар Шӯрои махсуси ҳимояи корҳои номзидии ДДТ рисолаи номзиди худро бомуваффақият дифоъ намуда, соҳиби дараҷаи илмии номзиди илмҳои таърих гардид. Қайд гардидааст, ки баъд аз ифтитоҳи Шуъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттии АИ Тоҷикистон бо даъвати мудири он-Абдулғанӣ Мирзоев моҳи апрели соли 1958 Ҳ.Назаров барои кор ба ин шуъба ҷалб карда шуд. Аз ҳамин давра то охири ҳаёташ фаъолияти ӯ ба масъалаи афғонистоншиносӣ пайванд ёфт. Ҳ.Назаров соли 1978 дар Институти мамлакатҳои Осиеъ ва Африқои назди Донишгоҳи давлатии Маскав ба номи М.В. Ломоносов дар мавзӯи «Чунбишҳои мардумӣ, маорифпарварӣ ва зиддифеодализм дар Афғонистон (охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX)» рисолаи докториашро бомуваффақият дифоъ намуда, соҳиби дараҷаи илмии доктори илмҳои таърих гардид.

Ҳамин тавр, хулоса шудааст, ки профессор Ҳ.Назаров осори гаронбаҳое дар баҳши таърихшиносӣ, аз ҷумла таърихи Афғонистон иншо намудааст, ки аз он ба таври васеъ наслҳои имрӯза ва оянда метавонанд истифода намоёнд.

Дар зербоби дуҷуми ин боб – **«Саҳми Ҳақназар Назаров дар омодагии мутахассисони илмии соҳаи таърих ва афғонистоншиносӣ дар Тоҷикистон»**, зикр гардидааст, ки Ҳ.Назаров дар омодагии мутахассисони соҳаи таърих ва афғонистоншиносӣ, хизмати босазо намудааст.

Ҳ.Назаров афғонистоншиносии тоҷикро ба сатҳи ҷаҳонӣ бароварда буд, шогирдони ӯ низ самти таҳқиқоти илмии худро ба афғонистоншиносӣ пайвастанд ва аз шогирдии устод будан ифтихори азим доранд. Зери роҳбарии асосгузори мактаби афғонистоншиносии тоҷик ақсари шогирдон рисолаҳои номзадӣ ва доктории худро дар самтҳои муҳимми илми таърих анҷом додаанд.

Ба қатори рисолаҳои илмие, ки зери роҳбарии Ҳ.Назаров ҳимоя шудаанд, метавон рисолаи номзиди Х.Ҳолиқназаров таҳти унвони «Фаъолияти иҷтимоӣ-сиёсии Ҷамолиддини Афғонӣ ва шогирдони ӯ дар Эрон дар охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX», рисолаҳои номзадӣ ва доктории Қ.Искандаров «Чунбиши ҷавонон дар Афғонистон дар солҳои 1945-1988» ва «Чунбишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ дар Афғонистон дар солҳои 1945-2001», рисолаҳои номзиди Н.Назаров «Аз таърихи робитаҳои фарҳангии Тоҷикистони Шӯравӣ бо Афғонистон дар солҳои 1945-1988», Н.Амиршоев «Инъикоси таърихи давлати Куртҳои Ҳирот(1245-1381) дар «Таърихномаи Ҳирот»-и Сайфии Ҳиравӣ ва дигар сарчашмаҳои хаттии форсӣ», С. Муродӣ «Кобул дар маъхазҳои таърихӣ», Ҳумо Аббосиён «Муносибатҳои Эрону Тоҷикистон дар солҳои 1991-2005» ва рисолаи доктории Р.Нуриддиновро дар мавзӯи «Муборизаи ғоявии неруҳои ҷаҳонӣ дар демократӣ ва ростгарои исломӣ дар Афғонистон» ном бурд.

Ҳамин тавр, хулоса шудааст, ки Ҳ.Назаров ба ғайр аз машғул шудан ба таҳқиқоти илмии самаранок ба фаъолияти педагогӣ ва тайёр намудани мутахассисони илмӣ ва кадрҳои омузгорӣ барои мактабҳои таҳсилоти

ҳамагонии ҷумҳурӣ низ машғул буд. Зери роҳбарии мавсуф барномаҳои курси маҳсус ва семинарҳо оид ба масъалаҳои назариявӣ ва амалии мубрами афғонистоншиносӣ таҳия шудааст. Устод Ҳ.Назаров машғулиятҳои лексионӣ ва амалиро дар сатҳи баланди назариявӣ ва амалӣ мегузаронд. Мавсуф доир ба масъалаҳои муҳимми таърихи Афғонистон консепсияҳои нав пешниҳод карда, як мактаби кавии афғонистоншиносиро ташкил намуда буд.

Унвонҷӯ ба натиҷа расидааст, ки аз марғи нобахангоми устод қариб 14 сол сипарӣ мешавад, аммо имрӯз аҳамияти андешаҳои пешниҳодшудаи ӯ, пешгӯиҳои илмӣи устод арзиши бештар касб намудаанд.

Боби дуҷуми диссертатсия – **«Инъикоси ҷунбишҳои оммавии мардумӣ ва маорифпарварии охири асри XIX ва ибтидои асри XX Афғонистон дар таҳқиқоти Ҳақназар Назаров»** унвон ғирифта, таҳқиқи масоили вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон, ҷунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX, ҳамҷунин арзёбии ҷунбишҳои сиёсии иҷтимоӣ ва маорифпарварӣ дар осори олим мавриди баррасӣ қарор ғирифтааст.

Дар зербоби яқум – **«Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX»** – муаллиф қайд менамояд, ки вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX дар осори Ҳ.Назаров бо истифода аз равишҳои санҷидашудаи таърихӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор ғирифтааст.

Охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон таҳаввулотӣ беназир ба миён омад. Даҳолати қудратҳои хориҷӣ, пеш аз ҳама Британияи Кабир ба сиёсати дохилии ин кишвар шиддат ғирифт. Ин абарқудрат саъй менамуд, ки Афғонистонро аз истиқлоли сиёсӣ ва давлатӣ маҳрум сохта. онро ба мустақликаи худ табилад дихад. Дар баробари ин, болои Афғонистон фишори иқтисодӣ ва сиёсиро роҳандозӣ намуд. Ин вазъияти мушкили дохилӣ ва даҳолати хориҷиён боиси сар задани ҷунбишҳои васеи мардумӣ гардид, ки яке аз мавзӯҳои хоси таҳқиқоти Ҳ.Назаров қарор ғирифт.

Авзои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX дар заминаи осори Ҳ.Назаров ва дигар афғонистоншиносон таҳлил гардида, ҳулоса шудааст, ки дар ҷомеаи феодалии афғон дар охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX аз ҳама табақаи соҳибимтиёз сардорҳо, малиқҳо, феодалони бузург ва рӯҳониёни мусулмон буданд, ки тақягоҳи амир дар амалӣ гардонидани сиёсати дохилӣ ва хориҷии ӯ ҳисоб меёфтанд. Дар идома ин муҳаққик иброз медорад, ки «ҷорабиниҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар Афғонистон дар ин ҳангом дар соҳаи хоҷагии деҳот, ҳунармандӣ ва саноат, савдои дохилӣ ва берунӣ ва амсоли инҳо ба манфиати синфҳои ҳукмрон равона гардида буд ва мақсади афзоиши даромади ҳазинаи амирро дунболоғар буданд»¹.

¹Назаров Х. Народные и просветительско-антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начала XX веков): автореф. дис.... д-ра. ист. наук / Ин-т стран Азии и Африки при МГУ им. М.В. Ломоносова.– М., 1977. С.10–11.

Ҳамин тавр, ба ҳамаи пешравиҳои муайян дар ташаккули давлати муттамарказ ва баъзе ислохот дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX дар Афғонистон нигоҳ накарда, оммаи захматкаши Афғонистон вазъияти ногувори иҷтимоиро аз сар мегузаронданд, ки он боиси ба миён омадани ҷунбишҳои оммавии мардумӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистон гардид.

Зербоби дуоми ин боб – «**Ҷунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX**» унвон гирифта, дар он натиҷаҳои таҳлили илмӣ профессор Ҳ.Назаров дар муқоиса бо осори дигар ховаршиносон оид ба сабабу омилҳои ба миён омадани ин ҷунбишҳо дар Афғонистон мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтаанд. Унвонҷӯ дар рисола ба натиҷа расидааст, ки профессор Ҳ.Назаров асосан ҷунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистонро дар асарҳои бунёдиаш аз қабili «Рочё ба ҳислати ҷунбишҳои мардумии охири қарни XIX дар Афғонистон», «Аз таърихи ҷунбишҳои оммавии мардумии Афғонистон дар ибтидои қарни XX», «Ҷунбишҳои мардумӣ, маорифпарварӣ ва зиддифеодалӣ дар Афғонистон (охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX)» мавриди таҳқику баррасӣ қарор додааст.

Ҳ.Назаров ҷунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистонро таҳлил намуда, таъкид менамояд, ки эътироз ва ҷунбишҳои табақаҳои гуногуни ҷомеа маҳз дар заминаи сиёсати иҷтимоӣ иқтисодии нодурусти давлат ба миён омаданд.

Қобили зикр доништа шудааст, ки устод Ҳ.Назаров тамоми ҷунбишҳоро дар ин давра ба се марҳила тақсим намудудааст: «Марҳилаи якум охири солҳои 80-ум-ибтидои 90-уми қарни XIX, марҳилаи дуюм ибтидои қарни XX ва марҳилаи сеюм солҳои 1912-1914. Дар марҳилаи сеюм қиёмҳои зиддифеодалӣ ҳислати оммавӣ гирифта, дар як вақт якҷанд вилояти мамлакатро фаро мегирифт»¹.

Зикр гардидааст, ки дар маҷмӯъ, хизмати Ҳақназар Назаров дар он аст, ки концепсияи мушаххаси омӯзиши ҷунбишҳои оммавии мардумиро пешниҳод намудааст. Муҳаққиқ заҳмату талошҳои зиёде кашид, то ки вежагию моҳияти ҳар ҷунбиши оммавӣ, аҳдофи аслии онҳоро муайяну мушаххас намояд. Барои ин мебоист бо мантику далелҳои раднашаванда ҳулосаҳои илмӣ худро собит созад. Зеро дар афғонистоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ мутахассисоне буданд, ки ба андешаҳои илмӣ Ҳ. Назаров оид ба ин ҷунбишҳо аз рӯи хусумат ё дарки нодурусти моҳияти масъала муҳолифат нишон медоданд. Ба андешаи онҳо Ҳ. Назаров исёнҳои феодалиро, шӯриши халқӣ арзёбӣ намудааст.

Ҳулоса, таҳқиқоти назариявӣ ва илмӣ Ҳ.Назаров, ки оид ба афғонистоншиносӣ, хосса ҷунбишҳои мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистон анҷом додааст, мавсуфро дар сафи машҳуртарин

¹Назаров Х. Народные и просветительско-антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков).С.251.

олимони равшанзамири на танҳо Осиёи Марказӣ, Иттиҳоди Шӯравӣ, балки ба қатори олимони сатҳи ҷаҳонии ховаршиносӣ қарор додааст.

Дар зербоби сеюм – «**Арзёбии ҷунбишҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва маорифпарварӣ**» – қайд шудааст, ки онд ба ин мавзӯ профессор Ҳ.Назаровро таҳқиқоти муқаммал анҷом додааст. Ба андешаи муаллиф аз осори устод Ҳ.Назаров маълум мегардад, ки ҷунбишҳои оммавии мардумии охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX дар Афғонистон ба ҳама номуташаккилӣ, маҳдудият ва шикасти худ нигоҳ накарда, ба таҳаввул ва инкишофи афкори сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва маорифпарварӣ шароит фароҳам оварданд.

Дар ин хусус устод ҷунин менависад: «Баромадҳои оммаи мардум, махсусан дар шароити ҳукмронии сохтори феодалӣ–подшоҳӣ ва инкишофи муносибатҳои молиқӣ пулии охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX ба болоравии худшиносии миллӣ ва ҷунбиши ислохотҳои дар Афғонистон замина гузоштаанд»¹.

Ҳ.Назаров дар қатори ҷунбишҳои иҷтимоии ин давра, инчунин, нуҳзатҳои маршрутаҳои ва маорифпарвариро дар Афғонистон мавриди пажӯҳиш қарор додааст, ки онҳо дар маҷмӯъ таҷассумгари мафкураи оммаи васеи мардуми заҳматкаш ҳисоб меёфтанд. Устод дар осори худ дар хусуси фаъолияти созмони «Анҷумани уламо», шаклгирии ҷунбиши ҷавонафғонҳо дар се марказ, ҷамъияти сирри сиёсӣ «Ихвони афғон», барнома ва талабномаҳои маршрутаҳои ва амсоли инҳо маълумот медиҳад.

Баъд аз шикасти нуҳзати маршрутаҳои аввал дар солҳои 1906-1909 фаъолияти ҷавонафғонҳо хотима наёфт. Гарчанде доираи ҷонибдорони ҷунбиши ҷавонафғонҳо маҳдуд гардид ва асосан зиёиёни нави афғон, афсарони пешқадам ва тоҷирони сармоядорро дар бар мегирифт. Дар шароити наф фаъолияти маорифпарварии ҷавонафғонҳо густариш ёфт, ки устод ин мавзӯро муфассал таҳқиқ намудааст.

Дар рисола аз қавли Ҳ.Назаров таъкид шудааст, ки ғояҳои пешқадами маорифпарварӣ дар Афғонистон дар ин давра бо номи Маҳмудбек Тарзӣ (1868-1933) зич алоқамандӣ доранд. Дар баробари М. Тарзӣ дар рушди маорифпарварӣ дар Афғонистон бо андешаҳои ҷолиби худ Абдуали Мустағнӣ (1876-1934) ҷойгоҳи муайяноро ишғол намудааст.

Дар хулоса зикр шудааст, ки Ҳ.Назаров аксари ҷунбишҳои ин давраи Афғонистонро падидаи миллӣ меҳисобад, новобаста аз он ки таъсири омилҳои берунӣ дар ҷаҳонбинӣ ва мафкураи намоёндагонии онҳо низ ба мушоҳида мерасад.

Боби сеюми рисола – «**Саҳми Ҳақназар Назаров дар омӯзиши мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон**» ном дорад, ки аз се зербоб иборат мебошад.

Дар зербоби якум – «**Ҳақназар Назаров ва таҳқиқи масъалаи миллӣ дар Афғонистон**» – қайд шудааст, ки дар баробари дигар самтҳои пажӯҳиши

¹Ҳамон асар. С.187.

илми таърихи Афғонистон Ҳ.Назаров ба масъалаи миллӣ дар ин кишвар таваҷҷуҳи хоссае дошта, онро ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Ӯ ҳанӯз дар охири солҳои 50-уми қарни XX ба масъалаи миллӣ дар Афғонистон диққати худро равона намуда буд. Зимни таҳқиқи масъалаи миллӣ Ҳ.Назаров хосса ба концепсияи И.М.Рейснер ва М.Ғ.М.Ғубор таваҷҷуҳи хос дошта, аз он пуштибонӣ менамуд.

Ҳ.Назаров аз нигоҳи илмӣ сиёсати таъбизталабӣ, имтиёзҷӯӣ, бартариҷӯии қавмӣ ва зулму ситами миллӣ ва истибдоди феодалиро аз ҷониби ҳукуматҳои пешинаи Афғонистон дар муносибат ба халқҳои ғайрипаштун таҳлил намуда, пайомадҳои нуговори ин сиёсатро дар идораи давлатӣ ин кишвар пешбинӣ намуда буд.

Гуфта мешавад, ки солҳои 80-уми қарни XX дар замони бозсозӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ, масъалаи миллӣ дар Афғонистон аз ҷониби Ҳ.Назаров бо нигоҳи нави илмӣ таҳқиқ гардидаанд. Истиқлолияти давлатӣ ва дар остонаи қарни XXI ба Ҳ.Назаров имконият фароҳам овард, ки як зумра асарҳои мақолаҳои бунёдӣ дар хусуси масъалаи миллӣ дар Афғонистон таълиф намояд.

Устод Ҳ.Назаров аз афғонистоншиносони дигаре, ки масъалаи миллиро дар Афғонистон ҳолисона таҳқиқ намудаанд ва баробарии тамоми ақвомро дар низоми идораи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ баён менамоянд пуштибонӣ намудааст. Аммо мавсуф бо таассуф изҳор кардааст, ки баъзе доираҳои миллатгарои Афғонистон назарияи «аксарияти қавмӣ»-ро ба роҳбарӣ гирифта, танҳо паштунҳоро бунёдгузори тамаддуни ғановатмандӣ Афғонистон (Хуросони Бузург ва ё Ориёнои Кабир – Д.Қ.) меҳисобанд. Бо чунин андешарониҳои ғалати ин доираҳо, албатта боз ҳам дар байни ақвоми ин кишвар тухми нифоқ кошта хоҳад шуд.

Ҳамин тавр, устод Ҳ.Назаров дар осору худ масъалаи миллиро дар Афғонистон таҳқиқ намуда, ба чунин хулоса омадааст, ки азаматталабӣ, таъбизхоҳӣ, имтиёзҷӯӣ ва зулму истисмори табақаҳои ҳокимаи афгон ба муқобили аҳолии ғайриафгон бо мурури замон ба он оварда расонд, ки худшиносии миллии тоҷикон ва дигар аҳолии ғайрипаштун боло равад. Дар ҳамин замина ақвом ва халқиятҳои истисморшаванда иштироки ғайриҷӯнаи худро дар ҷунбишҳои оммавии иҷтимоии солҳои 1928-1929 оғоз намуданд.

Зербоби дуҷуми ин боб – **«Ҳақназар Назаров ва арзёбии моҳияти шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калақонӣ»** – унвон гирифтааст.

Таъкид шудааст, ки яке аз масъалаҳои меҳварии эҷодиёти Ҳ.Назаровро арзёбии моҳияти шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калақонӣ ташкил медиҳад.

Умуман, шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калақонӣ, машҳур ба “Бачаи Сақо” яке аз масъалаҳои баҳсноктарини таърихи навини Афғонистон маҳсуб меёбад. Таърихнигории расмии Афғонистон ва собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ба ин шӯриш ҳамчун шӯриши иртиҷоӣ баҳо медоданд, ки гуё тамоми ислоҳоти замони Амонуллохонро барҳам зада, худӣ ӯ ва ҳокимияташро

аз байн бурд ва кишварро ба беназмию бесуботӣ гирифторм намуд. Ҳ.Назаров чунин андеша баён намудааст, ки харчанд дар тадқиқоти алоҳидаи муаллифони Шӯравӣ консепсияи нисбатан дурусти шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калақонӣ дар мақолаҳо ва навиштаҳои охири солҳои 20-ум инъикос гардида буд, аммо он аз ҷониби давлатмардон ва баъзе соҳибназарон ҷонибдорӣ наёфт. Махсусан, афғонистоншиносони намоёни шӯравӣ И.М.Рейснер, П.Алексеев, К.Н.Соқолов – Страхов шӯриширо натиҷаи истимори саҳти иқтисодию иҷтимоии оммаи заҳматкаш номида буданд. Зулму истисмор ба ақидаи онҳо дар замони Амонуллоҳон назар ба пештара бештар шиддат касб намуда буд. Ин олимони барҷастаи шӯравӣ шӯриширо ҷунбиши инқилобии деҳқонон тоҷик ва оммаи заҳматкаши қабилҳои паштун ҳисоб менамуданд. Ҳ.Назаров низ дар баррасӣ ва арзёбии ин шӯриш ба осори ин муҳаққиқон ва хулосаҳои мантиқии худ таъя менамуд.

Таъкид мегардад, ки дар илми таърих ҷунбишҳои иҷтимоии солҳои 20-уми Афғонистон дар осори «Бухрон ва наҷот»-и Муҳиддини Анис, «Афғонистон дар масири таърих»-и Мир Ғулом Муҳаммади Ғубор, «Тазаккур ал-инқилоб»-и Ғайз Муҳаммади Қотиб, «Нодири афғон»-и Бурҳониддини Қушқай, «Таърих суқут мешиканад»-и С.Юсуфзай ва дигарон инъикос ёфтаанд, аммо онҳо шахсияти ўро равшан тасвир накардаанд.

Ба қавли аксари соҳибназарон дар фарқият аз дигар осори афғонистоншиносон асари Ҳ.Назаров «Ҷунбишҳои иҷтимоии солҳои 20-уми қарни ХХ дар Афғонистон» як саҳифаи наверо дар афғонистоншиносии шӯравӣ ва тоҷик боз намуд. Нахустин бор шахсияти Калақонӣ ва сабаби зуҳури шӯриши деҳқонон бо раҳбарии ў дар афғонистоншиносии шӯравӣ воқеъбинона таҳқиқ гардид, ки натавоно арзиши илмӣ, балки аҳамияти сиёсиро низ доро мебошад.

Ҳамин тавр, дар маҷмӯъ Ҳ.Назаров дар арзёбии ҷунбишҳои иҷтимоии солҳои 20-ум дар фарқият аз дигар афғонистоншиносон ба чунин натиҷа мерасад, ки ҷунбишҳои деҳқонони қашшоқ ба муқобили зулми феодалӣ ва баҳри беҳсозии аҳволи иҷтимоӣ ва моддии худ нигаронида шуда буданд. Аммо гурӯҳҳои гуногуни феодалию аристократӣ ва рӯҳониён кӯшиш менамуданд, киёмҳои одилонаи оммаи мардумро барои бароварда сохтани манфиатҳои танги синфӣ худ истифода баранд.

Дар зербоби сеюми ин боб – «**Саҳми Ҳақназар Назаров дар таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳанги Афғонистон**» омадааст, ки Ҳ.Назаров дар радифи дигар қорҳои илмии анҷомдода оид ба Афғонистон ба масъалаи таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳанги дар ин кишвар даст зада, мақолаҳо ва асарҳои арзишманд навиштааст.

Махсусан дар шоҳасари нодири худ, «Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон», ки нисфи умри бобаракати худро дар таълифи он сарф намудааст, бо нигоҳи нав масъалаи мақоми тоҷиконро дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии ин кишвар бо як маҳорати баланд тасвир намудааст. Муҳаққиқони дигар низ баъди рӯи ҷоп омадани ин асари арзишманд ба он ва дигар осори Ҳ.Назаров таъя намуда, дар заминаи он дар бораи тоҷикони Афғонистон мавод ҷоп намуданд.

Аммо арзиши амалии шоҳасари Ҳ.Назаров дар ҳеч замоне коста нахоҳад гашт. Ба қавли Ҳ.Назаров ва пайравони концепсияи илмӣ ӯ, бидуни тоҷикон, ҳеч ҳукумате дар Афғонистон пойдор наметавонад. Тоҷикон дар тамоми таҳаввулоти ин сарзамин шарик мебошанд ва ояндаи ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии Афғонистонро бидуни тоҷикон наметавон тасаввур кард.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Таъкид мегардад, ки таҳқиқи ҳаматарафаи фаъолияти илмӣ ва педагогии профессор Ҳ.Назаров на танҳо барои илми таърих, балки барои ҳалли масъалаҳои намудани як қатор масъалаҳои баҳсталаби дигар илмҳо аз аҳамият холӣ нест. Ҳамин тавр, аз таҳлилу таҳқиқи муфассали осор ва фаъолияти илмӣ педагогии Ҳ.Назаров метавон ба чунин **хулоса** омад:

1. Ҳ.Назаров (1931-2006) роҳи мушқилро дар раванди ташаккули шахсият ва соҳибкасб шудани худ паси сар намудааст. Ӯ дар 11 солагӣ аз падару модар маҳрум гардид. Ҳ.Назаров соли 1943 ба хона - интернати бачагони Шулмак пазируфта шуд, ки то дараҷае зиндагии ӯро ҳамвор сохт. Ташаккулёбии шахсият ва ҷаҳонбинии илмӣ Ҳ.Назаров баъд аз хатми Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон дар соли 1953 оғоз мегардад. Зеро хатми ин боргоҳи маърифат ва сабақ гирифтани аз устодони донишманди он дар он замон дар ташаккулёбии шахсияти устод мусоидат намуданд. Хатми аспирантура, ҷимояи рисолаи номзадӣ ва докторӣ ба фаъолияти касбии Ҳ.Назаров тақдир бахшиданд[1-М; 5-М].

2. Саҳми доктори илмҳои таърих Ҳ.Назаров ҳамчунин дар омодагии кадрҳои илмӣ соҳаи таърих, хусусан афғонистоншиносӣ муҳим арзёбӣ карда мешавад. Бе муболиға метавон иброз намуд, ки инкишофи имрӯза ва дурнамои минбаъдаи илми афғонистоншиносӣ ҳамчун илм дар Тоҷикистони соҳибистиклол то ҳол бо номи ин шахсият саҳт алоқаманд аст. Мавсуф олим ва муҳаққиқи барҷаста ҳисоб меёбад, ки дар омодагии дахҳо кадрҳои илмӣ-педагогӣ саҳми назаррас гузоштааст. Фаъолияти илмӣ омӯзгорӣ устод шаҳодат медиҳад, ки имрӯз дар Тоҷикистон як мактаби кавии афғонистоншиносӣ ташаккул ёфтааст, ки муассиси он Ҳ.Назаров мебошад[2-М].

3. Вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ Афғонистон дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX дар осори Ҳ.Назаров бо як маҳорати баланд дар асоси маъхазҳои бойгонӣ, таҳқиқоти муаллифони афғон, Шӯравӣ ва хориҷӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар таҳқиқоти худ диққати муҳаққиқро бештар самти сиёсати молиёт ва вазъи иқтисодии оммаи заҳматкаш, муносибатҳои молиётӣ-пулӣ, заминдорӣ ва заминистифодабарӣ, тафриқаи иҷтимоӣ ва амсоли инҳо дар Афғонистон ҷалб сохтааст[3-М; 6-М; 7-М].

4. Чунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистон дар таҳқиқоти Ҳ.Назаров мавқеи марказиро ишғол менамоянд. Олими тоҷик чунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистон, хосса шӯриши қабилаҳои ғилҷой дар солҳои 1886–1887, қиёмҳои оммаи мардум дар Бадахшон ва фирӯзкӯҳиҳо соли 1890, шӯриш дар Ҳазораҷот солҳои 1890–1893, Вардак соли 1897, Хуст соли 1912, Қандаҳор соли 1913 ва ғайраро таҳлил намуда, сабаби ба миён омадани онҳоро дар маҷбуриятҳои феодалӣ, болоравии молиёт, сарбозгирии маҷбурий, меҳнати маҷбурий («бегор»), худсарӣ ва бедодгариӣ молиётгирандагон, сӯистифода ва фасоди ҳокимияти мустабиди амир мебинад. Консепсияи илмии устод Ҳ.Назаров оид ба чунбишҳои оммавии мардумии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Афғонистон баъдан қобили дастгирии аксари муҳаққиқони дохилӣ ва хориҷӣ қарор гирифт.

5. Арзёбии чунбишҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва маорифпарварӣ дар Афғонистон яке аз масъалаҳои меҳвари эҷодиёти Ҳ.Назаровро ташкил медиҳад. Чунбишҳои оммавии мардумӣ охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX дар Афғонистон ба қавли Ҳ.Назаров новобаста ба номуташаққилии худ ба рушди афкори сиёсӣ иҷтимоӣ ва маорифпарварӣ шароит фароҳам оварданд.

Ба ақидаи муаллиф чунбишҳои иҷтимоӣ заминаро барои нухзатҳои маршрутаҳои, маорифпарварӣ ва чунбиши чавонафгонҳо муҳайё сохтанд. Фаъолияти маршрутаҳои, маорифпарварон ва чавонафгонҳо, ки дар арафаи истиқлолияти Афғонистон ба майдон омаданд, инкишофи ҷомеаи афгонро аз тариқи ислоҳоти дохилӣ, густариши маориф ва илму техника таълиф мекарданд. Бешак онҳо истиқлолияти сиёсӣ пурраи кишварро аз қониби Британияи Кабир хостор буданд. Аз қониби дигар ба ақидаи Ҳ.Назаров, онҳо дар андешаи он набуданд, ки як чунбиши инқилобии оммаи мардумро созмон дода, низомӣ мавҷударо аз тариқи зӯрӣ сарнагун кунанд. Онҳо қонибдорони таҳаввулоти тадриҷӣ буданд.

6. Таҳқиқи масъалаи миллӣ дар Афғонистон яке аз масъалаҳои рӯзмара ва мубрами таҳқиқоти Ҳ.Назаровро ташкил медиҳад. Ба ин масъала дар фарқият аз дигар муҳаққиқони афғонистоншинос ӯ ҳолисона назар намудааст. Ҳ.Назаров дуруст иброз медорад, ки аз ташаққули давлати мутамарказ, ки бо номи Афғонистон ёд мешавад, беш аз 150 сол гузаштааст, аммо ин сарзамин то омадан ва дар он маскан шудани афгонҳо бо номи Хуросон ёд мешуд ва баъд аз мустақар шудани афгонҳо дар сарзамини Хуросон онҳо сиёсати таъбизҳои, тафрикаандозӣ, имтиёзҷӯӣ, азаматҳои, миллатгарои наҷодиро ба муқобили халқиятҳои дигари сокин дар ин ҳудуд пиёда сохтанд.

Ба қавли Ҳ.Назаров дар заминаи тақсимоги миллӣ–ҳудудӣ дар Осиёи Марказӣ дар замони Иттиҳоди Шӯравӣ, ки аксарияти халқҳои он соҳиби давлати мустақил гардиданд, худшиносии миллии қабилаҳо ва халқиятҳои ғайриафгон низ боло рафт. Аз қониби дигар ин муҳаққиқ аз он нигаронӣ дошт, ки доираҳои миллатгарои ҳокими афгон ба ҳеҷ сурат аз сиёсати золимонӣ худ ба муқобили халқиятҳои ғайриафгон даст кашиданӣ нестанд ва ин раванд дар

солҳои баъди низ давом хоҳад кард. Зимни таҳқиқи масъалаи милли дар Афғонистон профессор Ҳ.Назаров ба эҷодиёти шарқшиносони Шӯравӣ хосса И.М.Рейснер, муаррих ва ходими машҳури сиёсӣ чамбиятии Афғонистон М.Ғ.М.Ғубор ва дигарон таваҷҷӯҳ зоҳир намудааст. Дар асоси асари муаллифи охири «Афғонистон дар масири таърих» ва дар заминаи сафарҳои худ ба Афғонистон дар асари худ «Чунбишҳои иҷтимоии солҳои 20–уми қарни XX дар Афғонистон» ба чунин хулоса омадааст, ки Афғонистон давлати касирулмиллат аст. Ба қавли ӯ новобаста аз аксарият будани аҳолии ғайриафгон(ғайрипаштун) назар ба афгонҳо таи ду даҳсола ҳокимияти давлатӣ ба паштунҳо тааллуқ дорад ва онҳо аз имтиёзҳои моддӣ ва маънавӣ, аз пардохти молиёт озод буданд, ё онро бо арзиши имтиёзӣ ва сабук дар фарқият аз дигар намоёдагони миллатҳо пардохт менамуданд[8-М].

7. Профессор Ҳ.Назаров диққати махсусро ба арзёбии моҳияти шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Қалақонӣ равона намудааст. Бо ин мақсад устод чиҳати ҳолисона ва амиқ баҳо додан ба ин шӯриш бо роҳбарии Ҳабибуллои Қалақонӣ зимни таҳқиқи баррасии маъхазҳои бойгонӣ, Афғонистон ва Иттиҳоди Шӯравӣ, таълифоти осори шарқшиносони барҷастаи Шӯравӣ махсусан И.М.Рейснер, П.Алексеев, К.Н.Соқолов – Страхов ба натиҷаи зарурӣ омада, консепсияи нисбатан дурусти ин шӯришро пешниҳод намуд. Консепсияи пешниҳод намудаи устод Ҳ.Назаров перомунӣ шӯриши Бачаи Сақо дар солҳои 20–уми қарни XX аз дигар афғонистоншиносон ба қулӣ фарқ менамояд. Ин фарқият, аз ҷумла дар муайян намудани сабабҳои шӯришҳои деҳқонон дар солҳои 20-уми асри XX ба мушоҳида мерасад. Мувофиқи консепсияи Ҳ.Назаров дар осори худ иллати асосии ба миён омадани ин шӯришро дар он меид, ки дар Афғонистон дар солҳои 20–уми қарни XX дар замони салтанати амир Амонуллоҳон новобаста аз пешравиҳои назаррас дар соҳаи сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, ба мисли гузашта аҳволи оммаи табақаи захматқаш боз ҳам бадтар гардид. Аз ҷониби дигар табақаҳои болоии афгон сиёсати табъизхоҳӣ, имтиёзҷӯӣ, азаматталабии милли ва афзоиши андозхоро дар байни аҳолии ғайриафгон роҳандозӣ намуданд, ки сабаби ба миён омадани шӯришҳо гардиданд. Дар соли 1929 аввалин бор дар таърихи Афғонистон тоҷикон, тавонистанд, зимомӣ қудратро аз афгонҳо ба даст гиранд. Ҳ.Назаров бар хилофи дигар афғонистоншиносон, ки Ҳабибуллои Қалақониро ҷосус ва дастнишондихандаи англисҳо, иртиҷоъпараст арзёбӣ намудаанд, иброз мекунанд, ки Ҳабибулло ба муборизаи зулму ситами иҷтимоӣ, барои таъмини адолати иҷтимоӣ, кам намудани молиёт ва баробарии тамоми ақвоми кишвар муборизаро дар солҳои 20–уми қарни XX оғоз намуда буд.

8. Саҳми Ҳ.Назаров дар таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳанги Афғонистон аз ҷониби мутахассисон ниҳоят бузург арзёбӣ карда мешавад. Муҳаққиқ дар осори худ дар таърих ба адабиёти нодири илмӣ олимони шӯравӣ, хоричӣ, афгон ва хулосаҳои худ аз сафарҳои худ ба Афғонистон ҷойгоҳи тоҷиконро дар тамоми таҳавулотӣ сиёсӣ ва фарҳангии Афғонистон ҳолисона ба риштаи таҳқиқ қашадааст. Аммо аз ҷӣ бошад, ки бархе аз

муаллифони Ғарбӣ ва афғон дар садаи XX ва имрӯз низ макоми тоҷиконро дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Афғонистон нодида мегиранд ва тамоми дастовардҳои Хуросони Бузургро ба афғонҳо нисбат медиҳанд. Муҳаққиқоне, ки таърихи Афғонистонро ҳолисона мавриди пажӯҳиш қарор додаанд, таъкид менамуданд, ки агар ҳаёти иқтисодиро дар Афғонистон мавриди таҳқиқ қарор диҳем, маълум мегардад, ки минтақаи суқунати афғонҳо “масрафкунада” ва халқиятҳои ғайри афғон “тавлидкунанда”-и неъматҳои моддӣ ҳисоб меёфтанд. Дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангӣ низ чунин фарқиятгузорӣ дида мешуд ва ин раванд имрӯз давом дорад. Маҳз бо дастгирии халқиятҳои ғайриафғон, ҳосса тоҷикон таърихи дируз, имрӯз ва ояндаи Афғонистон муайян гардидааст. Тамоми сулолаҳои, ки дар Афғонистон ба сари қудрат омадаанд, бо дастгирӣ ва кӯмаки беғаразонаи тоҷикон соҳиби тахту тоҷ гардидаанд. Умуман, ба қавли устод Ҳ.Назаров, саҳми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳангии Афғонистон ниҳоят бузург аст. Шогирдон ва тарафдорони устод дар пайравӣ ба мактаб ва концепсияи пешниҳоднамудаи ӯ оид ба масъалаҳои мубрами Афғонистон дар оянда низ роҳашро идома медиҳанд[4-М].

Бо мақсади омӯзиши минбаъдаи таҳқиқот ва истифодаи мероси илмии профессор Ҳ.Назаров зарур мешуморем, ки чунин корҳои хайр анҷом дода шаванд:

1. Дар Институти омӯзиши масъалаҳои давлатҳои Осиё ва Аврупои АИ ҚТ конференсияҳои илмӣ, семинарҳо ва мизҳои муддавар оид ба масъалаҳои мубрами таърихи Шарқ, ҳосса афғонистоншиносӣ ва нақши олимони тоҷик дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни таърих ва фарҳанги Афғонистон бо иштироки олимони донишҷӯён, магистрантон, аспирантону унвонҷӯёни мамлакатамон баргузор карда шавад.

2.Зарур мешуморем, ки дар Маркази мероси хаттии АИ ҚТ, ки фаъолияти Ҳ.Назаров ҳамчун муҳаққиқи Афғонистон оғоз гардидааст, намолавҳаи махсус ташкил карда шавад, ки фаъолияти Ҳ.Назаровро ҳамчун таърихшинос-афғонистоншинос инъикос намояд.

3.Маҷаллаи махсус бо номи «Афғонистоншиносӣ дар Тоҷикистон» эҳё ва аз қайди давлатӣ гузаронида шавад, ки барои ба низом даровардани мероси илмии на танҳо олимону муҳаққиқони тоҷик, балки муаллифони хориҷӣ дар бораи Афғонистон, ҳосса барои таҳқиқи вазъияти сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷикони Афғонистон замина фароҳам созад.

4.Таъсиси осорхонаи Ҳ.Назаров дар заминаи Маркази мероси хаттии АИ ҚТ рӯи даст гирифта шавад.

5.Мероси илмии байтмомнарасидаи Ҳ.Назаровро оид ба Афғонистон, ки дар бойгонии ӯ маҳфузанд барои нашр омода карда шуда, ҳамчунин осори ба нашр расидаи устодро аз сари нав ва бо теъдоди зиёдтар бо забонҳои дигар миллатҳои хориҷӣ бояд нашр намуд.

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд, ҳангоми таҳқиқоти минбаъдаи таърихи

Афғонистон, дар раванди таълим, зимни хондани лексия, курсҳои махсус дар муассисаҳои олии таълимӣ, коркарди воситаҳои таълимӣ ва таълимӣ–методӣ барои кӯмак ба омӯзгорон ва донишҷӯёни мактабҳои олии таълимӣ истифода хоҳанд шуд. Мавод ва хулосаҳои диссертатсия, махсусан вобаста ба ҷунбишҳои оммавии мардумӣ, маорифпарварӣ ва зиддифеодалий, масъалаи миллӣ, моҳияти шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калақонӣ, мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон метавонанд дар рушди худшиносии миллӣ ва ватандӯстии ҷавонони Тоҷикистони соҳибистиклол истифода гарданд.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

1.Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшаванда:

[1-М]. Қодиров Д.С. Ҳақназар Назаров–таърихшинос ва афғонистоншинос /Д.С. Қодиров //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2017.– №3/5.– С.37-41.

[2-М]. Қодиров Д.С. Саҳми Ҳақназар Назаров дар оmodасозии муҳаққиқони соҳаи таърих ва афғонистоншиносӣ дар Тоҷикистон / Д.С. Қодиров //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.–2018., Қисми II. – №3/7.– С. 45-48.

[3-М]. Қодиров Д.С. Таҳлили вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсии Афғонистон дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX дар осори Ҳақназар Назаров /Д.С. Қодиров //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.–2018.– №1.– С.88-93.

[4-М]. Искандаров Қ., Қодиров Д.С. Саҳми Ҳақназар Назаров дар таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳанги Афғонистон /Қ.Искандаров, Д.С. Қодиров //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.–2019.– №9.– С.126-131.

2.Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд:

[5-М]. Қодиров Д.С. Муҳаққиқи варзидаи таърихи Осиёи Марказӣ ва Хуросон /Д.С. Қодиров //Идоракунии давлатӣ.–2018.– №1 (37). – С.128-134.

[6-М]. Қодиров Д.С. Инъикоси ҳунарҳои мардумӣ дар Афғонистон дар осори Ҳақназар Назаров /Д.С. Қодиров //Идоракунии давлатӣ.–2018.– №2 (38).– С.86-89.

[7-М]. Қодиров Д.С. Пажӯҳиши авзои сиёсӣ ва идоракунии давлатии Афғонистон дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар осори Ҳақназар Назаров /Д.С. Қодиров //Идоракунии давлатӣ.–2018.– №4 (40). –С.82-87.

[8-М]. Қодиров Д.С. Таҳқиқи масъалаи миллӣ дар Афғонистон дар осори Ҳақназар Назаров /Д.С. Қодиров //Идоракунии давлатӣ.–2019.– №1 (41). – С.85-92.

КОДИРОВ ДОВАР САИДАЛЛОЕВИЧ

**ВКЛАД ХАКНАЗАРА НАЗАРОВА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ И
КУЛЬТУРЫ АФГАНИСТАНА**

Специальность 07.00.09 – Историография, источниковедение и
методы исторического исследования

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание
учёной степени кандидата исторических наук

Душанбе-2020

Диссертация выполнена на кафедре социально-гуманитарных наук Института государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

Научный руководитель: **Искандаров Косимшо**,
доктор исторических наук, и.о.главный
научный секретарь АН РТ

Официальные оппоненты: **Латифов Джура Латифович**, доктор
исторических наук, профессор
кафедры дипломатии и внешней
политики Республики Таджикистан
Таджикского национального
университета

Рахматов Исмоил, кандидат
исторических наук,
доцент кафедры всеобщей
истории Российско-Таджикского
(Славянского) университета

Ведущая организация: **Кулябского государственного
университета имени Абуабдулло
Рудаки**

Защита диссертации состоится “11” июня 2020 года в 13:30 часов на заседании Диссертационного совета 6D.КOA-005 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора философии (PhD), доктора по специальности при Институте истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Академии наук Республики Таджикистан (734025, проспект Рудаки, 33 город Душанбе, Республика Таджикистан).

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной научной библиотеке им. Индиры Ганди Академии наук Республики Таджикистан и на официальном сайте Института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Академии наук Республики Таджикистан www.institute-history.tj

Автореферат разослан « ____ » _____ 2020 г.

Учёный секретарь
Диссертационного совета,
доктор исторических наук

Ходжаева Н.Дж.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Таджикская школа афганистики со времен Советского Союза считалась одной из самой известной и влиятельной научной школой. Таджикские учёные востоковеды одновременно с исследованием письменных источников и изучением таджикско-персидской классической литературы также занимались исследованием актуальных вопросов истории, экономики, языка и литературы народов Ирана, Афганистана, Индии, Пакистана и арабских стран, опубликовали фундаментальные работы, которые были известны и популярны в Советском Союзе и за его пределами. Развитие и совершенствование науки востоковедения и одна из его важных отраслей – афганистики приобрело новое содержание и значение после образования Академии наук Таджикской Советской Социалистической Республики (Тадж.ССР) в 1951 году, а затем создания на её основе в 1958 году Отделения востоковедения и письменного наследия АН Таджикской ССР, которое в 1970 году было переименовано в Институт востоковедения АН Таджикской ССР. Создание Института открыло новые перспективы для исследования различных направлений исторической науки и культуры молодой республики и дало возможность для исследования многих нерешённых и неясных проблем прошлой истории и будущей перспективы.

Одним из таких выдающихся учёных был известный историк, афгановед Хакназар Назаров, который после создания Отделения востоковедения и письменного наследия Академии наук Таджикистана всю свою научную деятельность посвятил изучению истории и культуры Афганистана. Как отметил Президент Республики Таджикистан в своём выступлении по случаю 20-летия государственной независимости Республики Таджикистан: «...статус и положение каждой нации определяется по степени её вклада в развитие мировой цивилизации и человеческой духовности, науку, литературу, искусство и обогащение сокровищницы высших человеческих ценностей. С этой точки зрения, роль и труд таджиков в развитии мировой науки, культуры, по общему признанию, очень велики ... Мы должны этим гордиться и всегда прилагать усилия, с тем, чтобы стать достойными последователями и наследниками великих личностей своего народа, а также всегда хранить пылающим светило культуры и просвещения»¹.

Руководитель таджикской школы афганистики, член-корреспондент АН РТ Хакназар Назаров со своими ценными научными изысканиями по истории и культуры Афганистана и Центральной Азии стоит в одном ряду с выдающимися деятелями классической востоковедческой науки - академиками С.С.Айни, Б.Г.Гафуровым, З.Ш.Раджабовым, А.М.Мирзоевым, М.С.Андреевым,

¹Рахмон Э. Суханронӣ ба муносибати 20-умин солгарди Истиқлолияти давлатӣ, 08.09.2011. Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/196> (санаи мурочиат: 31.10.2018).

А.Ю.Якубовским, А.П.Окладниковым, А.А.Семёновым, В.М.Массоном, Р.Т.Ахрамовичем, Б.Искандаровым и другими.

В связи с этим данная тема, несомненно имеет огромное научное значение. Актуальность темы конкретизируется еще и несколькими другими моментами:

1. Хакназар Назаров, как известный исследователь истории и культуры Афганистана и народов Центральной Азии, признан за пределами Центральной Азии и известен во всем мире. С этой точки зрения исследование и обобщение идей Хакназара Назарова, особенно его вклад в изучении истории и культуры Афганистана, научная оценка и анализ его трудов, несомненно имеет огромное научное значение.

2. Актуальность данной темы заключается ещё и в том, что война в нашей дружественной и соседней стране продолжается уже более 40 лет. Многие из вопросов, затронутых в исследованиях Х. Назарова, особенно необходимость решения национального вопроса, и рекомендации, которые он делает в этом контексте, имеют большое значение для решения нынешнего афганского кризиса.

3. Отсутствие специальных научных исследований по комплексному изучению и обобщению вклада профессора Хакназара Назарова в исследовании истории и культуры Афганистана, также актуализирует тему настоящего исследования.

4. Актуальность темы обусловлена и тем, что определение особенной заслуги великих учёных нашего народа в развитии науки и культуры страны является одной из важных тем в таджикской национальной историографии. Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон подчеркивает: «Люди не имеющие представления о судьбах нации, об историческом прошлом своего народа, не знающие традиции и обряды предков, не умеющие по достоинству оценить роль и место лучших сынов своей Родины, вряд ли могут называться истинными гражданами, полноценными людьми. Человек, оторванный от своих корней, как правило, лишен исторической памяти, не способен гордиться героическим прошлым и культурным наследием своего народа. Такой человек в конечном итоге превращается в безответственное, эгоистичное существо с рабским мышлением, бездумно преклоняющееся перед всем чужеродным. Это трагедия неминуемо приводит к самоотрицанию и самоунижению, к потере собственного лица»¹.

5. Актуальность данного исследования связана с тем, что сегодня некоторые афганские авторы, выдвигая различные «концепции» и «гипотезы», целенаправленно искажают исторические факты, стремясь снизить роль таджиков в истории Афганистана. Точка зрения Хакназара Назарова по многим

¹Рахмонов Э.Ш. Точикон дар оинаи таърих. Китоби якум. Аз Ориён то Сомониён - Лондон, 2001.С. 5.

важным вопросам современной истории Афганистана отличается не только от официальной историографии собственно Афганистана, но и от советской афганистики. Сам этот вопрос способствует повышению научной значимости темы.

6. Актуальность темы также объясняется тем, что Х.Назаров, объективно и беспристрастно изучая историю и культурно-этнические процессы происходившие в Афганистане, определяет реальное место и роль таджиков в истории этой страны. Сравнительный анализ содержания произведения профессора, с их твёрдой позицией в научных кругах, имеет большое научно-теоретическое значение для решения сложных проблем современного Афганистана.

7.Изучение и обобщение научно-педагогической и научно-исследовательской практики профессора Х.Назарова может способствовать развитию таджикской школы афганистики, а также воспитанию нового поколения афгановедов.

В новых исторических условиях наблюдается интерес и стремление к изучению произведения ученого, определению его роли и места в исследовании истории и культуры Афганистана и в развитии исторической науки в республике, что тоже свидетельствует об актуальности выбранной темы.

Таким образом, изучение, анализ и обобщение вклада профессора Х.Назарова в исследовании истории и культуры Афганистана имеют огромное значение, и в условиях независимости нашей страны представляют не только научно-теоретическое, но ещё и политическое значение.

Степень изученности темы. Данная тема до сих пор не стал предметом специального научного исследования. Отдельные материалы, освещающие жизнь и научную деятельность ученого, связанные с Афганистаном в 50-80-х годах прошлого века были опубликованы в периодических изданиях и научных журналах. В целом произведения, опубликованные о жизни и научном наследии Х. Назарова, можно разделить на две группы.

К первой группе относятся статьи и очерки, написанные по случаю юбилеев или знаменательных событий в жизни ученого, которые имеют в основном научно-популярный характер.

Первые статьи, посвященные Х. Назарову, были написаны студентом Таджикского государственного университета (ныне Таджикский национальный университет) М. Кодировым и директором Отделения востоковедения и письменного наследия АН Таджикской ССР А. Мирзоевым ещё 1958 году¹. Потом известные ученые М.Бобохонов, А.Слонимский, Д.Исмоилов, С.Дустмурод, Ш. Саиданвар, И.Косимшох, К.Пулод, Х.Нуриддинов, К.Искандаров, С.Шохуморов, Н.Амиршохи, Дж. Назриев, М.Амирбеков и

¹Кодиров М. Дастпарвари университет– Нахустин номзади илми таърих//Ба куллаҳои дониш.– 1958.– 20 февр.; Мирзоев А. Молодой ученый//Комсомолец Таджикистана. – 1958.-19 октябр.– №126(2239).

другие¹ в газетах и научных журналах опубликовали ряд статей о жизни и научной деятельности Х.Назарова.

Во вторую группу входят научные отзывы содержащие анализ содержания той или иной книги автора. Следует отметить, что почти на все книги Х. Назарова со стороны как таджикских, так и зарубежных востоковедов написаны отзывы, высоко оценивающие их содержания.

В 70-80-х годов учёные Таджикистана Ю.Мальцев, М.Мирзошоев, С.Шохуморов, У.Абдурахмонов, М.Гулджанов, А.Мухторов, М.Бобохонов, А.Ёрмахмадов, Д.Бобоев и другие² написали и опубликовали отзывы на

¹Бобохонов М., Слонимский А., Исмоилов Д. Муҳаққиқ ва омӯзгори нуктасанҷ //Газетаи муаллимон.– 1981.– 28 апрел.; Дӯстмуроди С., Саиданвари Ш., Қосимшохи И., Пӯлоди Қ. Афғоншиносии номдор //Садои мардум.– 1991.– 22 май; Исқандаров Қ., Нуриддинов Х. Муҳаққиқи равшанзамир //Шоҳроҳи Ваҳдат.-№6(30) июн 2001. С.28-37; Исқандаров К. Ҳақназар Назарович Назаров. Жизнь, отданная науке//Ирано-славика.–2006.–№4; Исқандаров К., Шохуморов С. Талантливый ученый и блестящий организатор науки//Ирано-славика.–2006.–№4.; Исқандаров К. Нақши профессор Ҳақназар Назарӣ дар паҷӯҳиш перомуни Афғонистон/Гузориш дар намоиши бузугдошт аз 75 солагии шарқшиносии маъруф Ҳақназар Назарӣ //Мачаллаи пасдори фарҳанги Ориё.–Канада, 2006. Манбаи дастрасӣ: <http://www.apfariaye.com>. (санаи истифодабарӣ: 20.04.2017.); Нурмуҳаммади А. Пири афғонистоншиносии тоҷик //Фарҳанг, март-апрели 2006.С.49-51.; Исқандаров Қ. Назаров Ҳақназар – классики шоҳаи осеёмиёнагии афғонистоншиносии ҷаҳон//Шарқшиносии тоҷик (1958-2008) /таҳти назари К. Олимов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2009. С.85-97. Назриев Ч. Аввалин таърихшиносе, ки унвони номзоди фанҳои таърихро гирифт [манбаи электронӣ]. <http://www.ruzgor.tj/tarih/4995-avvalin-tarikhshinose-ki-unvoni-nomzadi-fanhoi-tarikhro-girift-9295.html> (санаи истифодабарӣ: 24.11.2018.); Исқандаров Қ. Саҳми Ҳақназар Назаров дар таҳқиқи таърих ва фарҳанги Афғонистони муосир //Масъалаҳои муҳими таърих ва фарҳанги Афғонистон (маводи конфронси илмӣ бахшида ба ёдбуди олими шинохта, профессор Х.Назаров).-Душанбе, 2014. С.3-8.; Амирбеков М. Ҳақназар Назаров//Фарзонагони Раштонзамин. – Душанбе; ЭР-граф, 2015. С.339-340.

²Мальцев Ю. Рец. на кн.: К. Асадуллоев, Х. Назаров, Т. Муҳиддинов, Новое пособие. Новая и новейшая история стран Среднего Востока.– Душанбе, 1973.– 173 с./Коммунист Таджикистана.– 1973.– 19 декабр.; Мирзошоев М.Ташаббуси нек. Тақризи ба китоби Қ. Асадуллоев, Х. Назаров, Т. Муҳиддинов, Таърихи нав ва наварини мамлакатҳои Шарқи Миёна.– Душанбе, 1973. – 173 с./Комсомоли Тоҷикистон.– 1974.– 7 апрел.; Шохуморов С., Абдурахмонов У. Таърихи ду кишвари ҳамсоя. Тақризи ба китоби Қ. Асадуллоев, Х. Назаров, Т. Муҳиддинов, Таърихи нав ва наварини мамлакатҳои Шарқи Миёна. – Душанбе, 1973.– 173 с. //Маориф ва маданият.– 1974.– 23 июл.; Гулҷонов М. Таққикот оид ба таърихи Афғонистон //Маориф ва маданият.– 1977.– 17 март; Мухтаров А., Бабаханов М. Новое по истории Афганистана //Коммунист Таджикистана.– 1977.– 9 феврал.; Гулджанов М. Новое исследование по истории Афганистана //Изв. АН ТаджССР. Отд-ние обществ. наук.– 1979.– №1(95).С.113-115.; Ёрмахмадов А. Равшанфикри озодипараст Тақризи ба китоби Х. Назаров, Омолу афкори Саид

монографии и учебники ученого.

В 90-х годах XX века ряд статей и отзывы о его новых книгах были опубликованы в газетах и журналах его учениками и друзьями К. Искадаровым, П.Каландарбековым, С.Шохуморовым, С.Дустмуродом, Ф.Зикриёевым, Х.Нуриддиновым и М.Лутфуллоевым¹.

В 1993 году К. Искадаров и М. Раджабов в рамках серии «Библиографии членов АН РТ»² опубликовали книгу, посвященную 60-летию ученого, в которой содержались сведения об основных этапах жизни и творчества ученого, краткий очерк о его научной и научно-организационной деятельности, список публикации, литература о его жизни и деятельности.

В 2001 году по случаю 70-летия ученого был опубликован ряд статей и книг, в которых более подробно анализировался сложный научный путь Х. Назарова и его вклад в востоковедение. В частности можно сослаться на статьи

Чамоллиддини Афғонӣ.–Душанбе:Дониш, 1980.//Газетаи муаллимон.– 1981.– 28 апрел.; Назаров Ҳақназар//Энсиклопедияи советии тоҷик.– Душанбе,-1984.Ҷ.5 С.66-67.; Бобоев Д. Ситоиши бародарӣ. Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров, И. Раҳматов Назаре ба равобити фарҳангии Тоҷикистону Афғонистон.– Душанбе, Дониш,1987//Адабиёт ва санъат.-1988.- 10 март.; Байматова Т.А. Общее собрание отделения общественных наук. Список действительных членов (академиков) и членов-корреспондентов АН ТаджССР от 11 декабря 1987 г// Изв. АН ТаджССР. Сер.: Философия, экономика, правоведения.– 1988.– №1(9).С.69-70.

¹Искадаров Қ., Қаландарбеков П. Таҳқиқоти муҳимме дар афғоншиносӣ Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров Социальные движения 20-х годов XX века в Афганистане.- Душанбе, 1989 //Тоҷикистон.– 1990.-№10.С.24.; Шохуморов С. Х.Назаров Социальные движения 20-х годов XX века в Афганистане.– Душанбе:Дониш, 1989.– 265 с. // Изв. АН ТаджССР.Сер. Востоковедение, история, филология,– 1990.– №3(19). С.77-78.; Дустмуроди С., Саиданвари Ш., Қосимшоҳи И., Пӯлоди Қ. Афғоншиноси номдор //Садои мардум.– 1991.– 22 май.; Зикриёев Ф. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.Душанбе, 1998. Тақриз ба китоби Ҳ. Назаров Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.Душанбе:Дониш, 1998.-656с. //Анис.-1999.-№2.- С.85-87.; Искадаров Қ., Нуриддинов Ҳ. Таҳқиқоти пураарзише дар тоҷикиносоӣ. Тақриз оид ба китоби Ҳ. Назаров Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон.Душанбе, Дониш, 1998.-656с //Шохроҳи Ваҳдат-1999.-№6.С.54-63.; Лутфуллоев М. Таърихи ҳолисонаи соҳибватанон//Чумхурият.– 1999.– 17 март.– №22 (20.092); Ҳамин муаллиф Таърихи ҳолисонаи соҳибватанон//Чумхурият.– 1999.– 20 март.– №23 (20.093); Ҳамин муаллиф Таърихи ҳолисонаи соҳибватанон //Чумхурият.– 1999.– 24 март.– №24 (20.094).

²Искадаров Қ. Очерки мухтасар аз ғайлояти илмӣ ва илмию ташкилотчиғии Ҳақназар Назаров // Ҳақназар Назаров. Материалҳо оид ба библиографияи олимони Тоҷикистон, барориши 55, Душанбе, 1993. С.13-26.; Искадаров К. Краткий очерк научной и научно-организаторской деятельности Х. Назарова//Ҳақназар Назаров. Материалы к библиографии ученых Таджикистана, Вып. 55, Душанбе, 1993. С.27-41.; Искадаров К. Основные даты жизни и деятельности Х. Назарова //Ҳақназар Назаров. Душанбе, 1993. С.10-12.; Искадаров Қ., Раджабова М.Р. //Ҳақназар Назаров. Библиография материалы библиографии ученых Таджикистана, Вып. 55, Душанбе, 1993. С.42-46.

Ш. Имома и К. Искандарова¹. Но более подробным исследованием о жизни и научной деятельности ученого является книга К. Искандарова под названием «Исследователь истории Хорасана», составленной в честь 70-летия ученого². В ней представлены не только основные этапы жизни Х. Назарова, но и его научно-педагогическая деятельность, а также анализ содержания ценных работ ученого.

Следует отметить, что о трудах Х. Назарова и его научной личности за рубежом также опубликовались статьи и отзывы. Можно упомянуть отзывы чешского ученого И. Бечки³ и русского ученого В. Бойко⁴ и других.

И. Бечка написал рецензию на две книги Х. Назарова: «Взаимоотношения между Бухарой и Афганистаном от образования государства Дуррани до распада Бухарского эмирата» и «Народные и просветительско - антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начала XX веков)», в которых высоко оценил исследование таджикского ученого. Книга русского ученого В.С.Бойко имеет учебно-историографический характер. Он пишет: «В плеяде среднеазиатских востоковедов-афгановедов первого послевоенного поколения особое место занимает Х. Н. Назаров — за долгие годы неутомимой работы в науке ему удалось создать не только серию оригинальных научных трудов по истории Афганистана конца XIX — первых десятилетий XX вв. на русском и таджикском языках, но и солидную школу последователей, развивших его идеи и внесших собственный весомый вклад в востоковедение»⁵.

В.С.Бойко, подчеркивая отличительные черты научных взглядов Х. Назарова от других ученых-афгановедов, пишет: «Работы Х.Н. Назарова с момента их опубликования и по сей день вызывают споры, так как в них затрагиваются проблемы, лежащие вне традиционного руслу как советской, так и мировой афганистики — история общественных (этнополитических) движений (прежде всего таджиков), их вклад в развитие афганского государства

¹Имом Ш. Макоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. Такризи ба китоби Х. Назаров Макоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон. Душанбе: Дониш, 1998. -656с.// Анис.-2000.- №1.-С.81-83.; Искандаров К. Афғоншиносии тоҷик дар 10 соли истиклол// Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ.- Душанбе, 2003, № 1.

² Искандаров К. Муҳаққиқи дар таърихи Хуросон Душанбе: Амри илм, 2001. – 118 с.

³Becka I.// Archiv orientalni. -1966.-Vol.34.– P.467-469. Такризи ба китоби Х. Назаров Равобити Бухоро ва Афғонистон аз барпо шудани давлати Дурронихо то ғалтидани аморати Бухоро.– Душанбе, 1963.– 173 с.; Becka I. Contribution to new Afghan history=Саҳме дар таърихи навини Афғонистон. Такризи ба китоби Х. Назаров, Народные и просветительско-антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков) //Archiv orientalni. -1978.-Vol.3.– P.258-264.

⁴ Бойко В.С. Мировая афганистика между наукой и политикой: проблемы истории и модернизации Афганистана в XX — начале XXI вв. : учебное пособие. Барнаул: АлтГПУ, 2016.

⁵ Бойко В.С. Мировая афганистика между наукой и политикой: проблемы истории и модернизации Афганистана в XX — начале XXI вв. : учебное пособие. С.39-40.

и центрально-азиатского региона в целом»¹.

Вышеуказанные работы, несомненно, внесли определенный вклад в научную разработку исследуемой нами проблемы. Однако, в целом в отечественной историографии пока отсутствуют специальные исследования, посвященные комплексному изучению и обобщению вклада Х.Назарова в изучении истории и культуры Афганистана.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Связь работы с научными программами (проектами), темами.

Данное диссертационное исследование выполнено в рамках реализации перспективного плана научно-исследовательской работы кафедры социально-гуманитарных наук Института государственного управления при Президенте Республики Таджикистана на 2016-2021 годы на тему «Актуальные проблемы истории и культуры государственного управления и социологии, теоретические и практические основы социально-гуманитарных наук».

Источниковедческая база исследования обширна и многогранна, её можно условно разделить на четыре группы.

К первой группе относятся работы, которые включают монографии, научные статьи и доклады Х.Назарова и являются ценным источником для изучения истории, культуры и других важных вопросов, связанных с Афганистаном и Центральной Азией в исследуемый период². Научно-

¹Бойко В.С. Мировая афганистика между наукой и политикой: проблемы истории и модернизации Афганистана в XX — начале XXI вв. : учебное пособие. С.40.

²Назаров Х. Равобити Бухоро ва Афғонистон аз барпо шудани давлати Дурронихо то ғалтидани аморати Бухоро / Мухаррири масъул М. Бокиев. Шӯъбаи шарқшиносӣ ва осори хаттӣ Акад. фанҳои РСС Тоҷикистон.– Душанбе,1963.– 179 с.; Назаров Х. К характеристике народных движений конца XIX века в Афганистане // Тадж. гос. ун-т.им. В.И. Ленина.– Душанбе: Ирфон, 1968.– 48 с.; Назаров Х. Из истории движения народных масс Афганистана в начале XX века /Отв. ред. А. Г. Слонимский; Тадж. гос. ун-т.им. В.И. Ленина.– Душанбе: Ирфон, 1969.– 87 с.; Асадуллоев Қ. Таърихи нав ва навтарини мамлакатҳои Шарқи миёна. /Қ. Асадуллоев, Х. Назаров, Т.Мухиддинов./Мухаррири масъул Д. Саидмуродов; Ун-ти. давл. Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин. Фак. таърих.– Душанбе, 1973.– 260 с; Назаров Х.Народные и просветительско– антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начала XX веков) / Отв. ред. Б.И. Искандаров; Тадж. гос. ун-т. им. В.И. Ленина– Душанбе: Ирфон, 1976.– 262 с.; Назаров Х. Омолу афқори Саид Ҷамолитдини Афғонӣ /Мухаррири масъул Ғ.А. Ашуров; Акад. фанҳои РСС Тоҷикистон. Шӯъбаи фалсафа.– Душанбе:Дониш, 1980.– 105 с.; Назаров Х., Мерганов С. Афғонистони навин – Душанбе: Ирфон, 1982– 174 с.; Назаров Х., Раҳматов И. Назаре ба равобити фарҳангии Тоҷикистону Афғонистон /Мухаррири масъул С. Мерганов; Акад. фанҳои РСС Тоҷикистон. Ин-ти шарқшиносӣ.– Душанбе: Дониш, 1987.- 41с.; Назаров Х. Социальные движения 20-х годов XX века в Афганистане./Отв. ред. А.Г. Слонимский; АН Тадж. ССР. Ин-т востоковедения. – Душанбе: Дониш, 1989.– 265 с.; Назаров Х. Саид Джамолитдин Афгани и его общественно-политическая школа/Отв. ред. М. Диноршоев

исторические труды ученого раскрывают его основные концептуальные взгляды и идеи по разнообразным проблемам новой и новейшей истории Афганистана. На основе изучения этих трудов можно определить тот весомый вклад, который внес Х.Назаров в исследовании истории и культуры Афганистана, прославивший его не только в нашей стране, но и зарубежом.

Вторая группа работ Х.Назарова имеют научно-популярный характер, – опубликованы на страницах периодической печати и посвящены изучению истории и культуры Афганистана и Центральной Азии¹. Научно-популярные статьи учёного раскрывают дополнительные грани его таланта, как учёного-историка и пропагандиста научных знаний среди широких слоев населения.

К третьей группе отнесены материалы архива Академии наук Республики Таджикистан, Института письменного наследия, служебное дело №5 Х.Назарова, которое имеет важные сведения о его трудовой деятельности². Материалы архива позволили нам уточнить автобиографические данные, некоторые особенности жизни и деятельности ученого, изучать процесс его профессионального формирования и основные этапы его пройденного жизненного пути. Следует отметить, что к сожалению материалы многих архивов неполны и несоставлены на нужном качественном уровне. Такое состояние создало определённые трудности в процессе их использования при написании диссертационной работы. В целом, архив профессора Х.Назарова, который находится в его мемориальном кабинете в Центре письменного наследия АН РТ, должным образом не оформлен.

Четвёртую группу источников составляют полезные беседы с

АН Республики Таджикистан.– Душанбе: Дониш,1993– 268 с.; Назаров Х. Мақоми тоҷикон дар таърихи Афғонистон – Душанбе: Дониш,1998.- 656 с.; Назаров Х. Авомили сууд ва сукути давлати Сомониён / Мухаррири масъул М. Диноршоев. – Душанбе:Ирфон, 1999.– 138 с.; Назаров Х. Афкор ва андешаҳои Сайид Ҷамолиддини Асадободӣ /Ба ҳагги форсӣ. Тарҷумаи Сайид Ҷамолиддини Шафеӣ ва Мухаммад Алиӣ Аҷамӣ. Пажухишгоҳи фарҳанг ва ҳунари исломӣ.- Техрон,1999.– 119 с.; Назаров Х. К истории происхождения и расселения племен и народов Центральной Азии.– Душанбе, 2004.– 103 с.; Назаров Х. Нақши эронӣ-тоҷикон дар таърих ва фарҳанги ҷаҳон.– Душанбе:Пайванд,2005.– 492 с.

¹Назаров Х. Рӯзи истиқлолияти Афғонистон //Тоҷикистони Советӣ.– 1959. – 27 май.; Назаров Х. Робитаҳои иқтисодӣ ва фарҳангии мо (Дар бораи ҳамкориҳои шӯравии афғонӣ) //Маориф ва маданият.– 1976.– 22 июл; Назаров Х. Инқилоб ақиб намегардад //Тоҷикистони Советӣ.– 1980.– 24 янв.; Назаров Х. Орзуи умедҳои ба амал омада (Ба муносибати 100-солагии ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия)//Тоҷикистони Советӣ.– 1959. – 21 май.; Бобохонов М., Назаров Х.Олими намоён ва муаллими меҳрубон (Ба муносибати 60-солагии рӯзи таваллуд ва 35– солагии фаъолияти илмии З.Ш. Раҷабов) //Комсомоли Тоҷикистон.– 1966.– 16 ноябр.

²Маводҳои бойгонии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Институту меросӣ ҳатӣ, парвандаи хидмати №5 Ҳақназар Назаров. Шӯбаи кадрҳо ва корҳои махсус.

учениками, друзьями и членами семьи Х.Назарова¹.

Цель исследования. Исходя из актуальности темы и её степени изученности цель диссертационной работы заключается в комплексном изучении и освещении вклада профессора Х.Назарова в исследовании истории и культуры Афганистана. С учетом этой цели были определены следующие задачи:

- изучение основных этапов жизни и формирование личности Х. Назарова;
- оценка вклада Х. Назарова в подготовке научных кадров в исторической сфере и в области афганистики в Таджикистане;
- анализ научных выводов Х.Назарова о социально- экономическом и политическом положении Афганистана в конце XIX и начало XX веков;
- анализ состояние массовых движений народов Афганистане конца XIX и начало XX веков в исследованиях Х.Назарова;
- оценка взглядов Х.Назарова о социально-политических и просветительских движений в Афганистане;
- анализ концепции, Х.Назарова по изучению национального вопроса в Афганистане;
- определение роли Х.Назарова в анализе сущности восстания таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони;
- определение вклада Х.Назарова в изучение роли и места таджиков в политической жизни и культурном развитии Афганистана.

Научная новизна диссертации заключается в следующем:

- впервые, на основе первоисточников и научно-исследовательской литературы проанализирована научная деятельность Х.Назарова;
- показана роль ученого в создание научной школы афганистики в Таджикистане;
- объективно определяется роль Х.Назарова в развитии науки востоковедения в Таджикистане, его личный вклад в подготовке кадров, в данной области, составление учебников по истории стран Востока;
- определен личный вклад исследователя в анализе социально-экономического и политического положения Афганистана в конце XIX и начало XX веков;
- изучен и обобщен вклад ученого в исследовании массовых движений народов Афганистана в конце XIX и начало XX веков;
- проанализирована позиция и оценка Х.Назарова относительно социально-политических и просветительских движения в Афганистане;
- проанализированы научные взгляды исследователя на национальный вопрос и его исследования о роли таджиков в политической жизни и

¹Мусохибахо бо д.и.т., профессор Искандаров Қ., декабри соли 2017; бо д.и.ф., профессор Назриев Ч., январӣ соли 2018; н.и.т., дотсент Нуриддинов Х., мартӣ соли 2018; бо котиби илмии Маркази мероси хаттии АИ ҚТ Абдуллоев Р., апрели соли 2018; бо ҳамсари профессор Ҳакназар Назаров, Назарова Ирина Борисовна майи соли 2018.

культурном развитии Афганистана;

– дана оценка концепции Х.Назарова по изучению восстания таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони;

– доказано, что научные выводы ученого, связанные с историей и культурой Афганистана сохраняют свою актуальность и в период независимости Таджикистана .

Объектом исследования диссертации является научное наследие профессора Х.Назарова, связанное с историей и культурой Афганистана.

Предметом исследования диссертации является анализ основных работ исследователя, его вклад в изучении политической, социально-экономической и культурной жизни Афганистана.

Гипотеза исследование данной диссертации заключается в том, что вклад Х.Назарова как историка и афгановеда в изучение важных вопросов истории и культуры Афганистана, предложенная новая концепция и новое видение имеет большое значение и способствует дальнейшему развитию афганистики и объективному исследованию истории Афганистана последних двух веков.

Теоритическое и практическое значение диссертации. Результаты исследования могут быть использованы в процессе дальнейшего исследования истории и культуры Афганистана, при чтении лекций, в специальных курсах учебных заведений, разработке учебных и учебно-методических пособий в помощь преподавателям и студентам высших учебных заведений. Материалы и выводы диссертации, особенно относительно проблем массовых народных и просветительско-антифеодалных движений, применительно к национальному вопросу, сущности восстания таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони, а также при оценка роли таджиков в истории Афганистана можно использовать для развития национального самосознания и патриотического воспитания молодёжи суверенного Таджикистана.

Методологической основой диссертации является объективное отражение деятельности известного историка и афгановеда Х.Назарова, связанной с сравнительным изучением вопросов истории и культуры Афганистана. При работе над диссертацией были использованы различные методы исследования исторических трудов: изучение фактов, сравнительно-исторический анализ, описание, обобщение, критическая оценка и собеседование .

Теоретические основы диссертации состоят из трудов выдающихся отечественных и зарубежных ученых, посвященных истории и культуре Афганистана. В качестве теоретической основы при выполнении данной диссертации служили, особенно работы Х.Назарова, М.Бобохонова, К.Искандарова, Х.Нуриддинова, Ш.Имам, А.Нурмухаммад, Р.Махмадшоева, Ш.Зарипова, К.Абдуллоева, М.Шукурзода, М.Г.М. Губора, А.Хабиби, М.С.Фарханга, М.И.Рейснера, В.Г.Коргуна, М.А.Бабаходжаева и других учёных.

На защиту выносятся следующие основные положения:

1. Формирование Х. Назарова как учёного, исследователя–историка и афгановеда начинается и продолжается в двух научных организациях – в Таджикском национальном университете и в Институте востоковедения и письменного наследия АН РТ.

2. Известный учёный-историк и афгановед, профессор Х. Назаров внёс огромный вклад в изучении истории и культуры Афганистана. На основе тщательного изучения и критического подхода к многим источникам, исследователь смог объективно и подробно рассматривать исторические события, определить особенности процессов, происходивших в общественно-политической, социально-экономической и культурной жизни Афганистана.

3. В исследованиях Х. Назарова, посвященных проблемам социально-политического и экономического положения Афганистана в конце XIX и начале XX веков, массовым народным и просветительско-антифеодальным движениям в конце XIX и начале XX веков Афганистана, на основе архивных материалов и достоверных источников в научно-обоснованной форме показаны движущие силы и причины неудач их участников.

4. Хакназар Назаров выдвинул новую концепцию изучения социальных движений 20–годов XX века, особенно восстания крестьян под руководством Хабибулла Калакони, которая принималось отечественными и зарубежными учёными.

5. Х. Назаров, являясь одним из последователей научной концепции И. Рейснера в национальном вопросе, всячески усовершенствовал эту концепцию.

6. Наряду с плодотворной научной деятельностью, Х. Назаров вёл огромную педагогическую работу в высших учебных заведениях. Под его руководством в течение четырёх десятков лет были разработаны учебники и учебные программы по спецкурсам и семинарам с учетом важных проблем исторической науки, особенно афганистики.

7. Х. Назаров подготовил солидную группу учёных-последователей, формировал таджикскую школу афганистики, которую разывают его ученики.

Хронологические рамки настоящего исследования охватывают XIX–XX веков, период формирования афганского государства и значительные изменения в его политической, экономической и социально-культурной жизни.

Личный вклад автора выражается тем, что, во-первых автор, подверг научному анализу труды профессора Х. Назарова, его научную концепцию изучения важнейших проблем истории и культуры Афганистана и провел важные беседы с учениками, друзьями и членов семьи ученого. Во-вторых, научные результаты исследования автора, включая теоретические выводы, основные положения, выносимые на защиту, практические рекомендации разработаны, анализированы и обоснованы лично автором.

Апробация работы. Диссертация обсуждена и рекомендована к защите на расширенном заседании кафедры социально-гуманитарных наук и кафедры международных отношения и политические процессы Института

государственного управления при Президенте Республики Таджикистан (протокол №2 от 03.10.2019) и на заседании отдела новейшей истории Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша АН РТ (протокол №11 от 06.12.2019). Основное содержание работы отражено в выступлениях на научно-теоретических и практических конференциях в Институте государственного управления при Президенте Республики Таджикистан.

По теме диссертации автор опубликовал 8 научных статей, в том числе 4 статьи в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК Министерства образования и науки Российской Федерации и Высшей аттестационной комиссии ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объем исследования. Диссертация состоит из введения, трёх глав, восьми параграфов, заключения, списка источников и использованной литературы. Объем диссертации составляет 193 страниц.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

В **введении** обоснована актуальность темы исследования, анализируется степень её изученности, источниковедческая база исследования, сформулированы цель и задачи исследования, научная новизна, объект и предмет исследования, обоснованы гипотеза исследования, теоретическое и практическое значение диссертации, методологическая основа диссертации, теоретические основы диссертации, основные положения выносимые на защиту, определены хронологические рамки исследования, а также апробация и структура диссертации.

Первая глава диссертации – **«Формирование личности и научное мировоззрение Хакназара Назарова в 30–50-е годы XX века»** состоит из двух параграфов. В первом параграфе – **«Основные этапы жизни и формирование личности Хакназара Назарова»** отмечается, что ученый родился в деревне Сангвор Тавилдаринского района (нынешний район Сангвор) Республики Таджикистан 20 апреля 1931 года.

Хаканазар начальное образование получил в своей деревне. Однако учёба Хакназара, беззаботная жизнь юноши длилось недолго. По решению Советского правительства в конце 30-х годов началось переселение жителей горных сел в Вахшскую долину. Весной 1942 года в возрасте 45 лет умер отец Хакназара. Приблизительно в этот период умерла и его мать.

Основываясь на различных источниках, автор приходит к выводу, что преждевременная смерть отца и матери внезапно лишает молодого Хакназара всего. Тяжелое военное время, бедность и нищета, и хаос оказали огромное психологическое и физическое давление на Хакназара.

В 1943 по 1947 год воспитывался в детском доме Шулмак, где в 1945 году поступил в Гармское педагогическое училище, которого с отличием окончил в 1948 году¹.

После окончания педагогического училище, в том же 1948 году, без сдачи экзамена, он стал студентом 1-го курса историко-филологического факультета Таджикского государственного университета (ТГУ), образованного в том году. Другими словами Хакназар был одним из первых студентов ТГУ.

После окончания ТГУ Х.Назаров в 1953 году был направлен в Кулябский педагогический институт в качестве преподавателя и работал там до 1954 года. В начале 1955 года Х.Назаров поступил в аспирантуру при Таджикском государственном университете.

Отмечается, что академик Академии наук Республики Таджикистан З.Ш.Раджабов один из самых известных таджикских историков, опытный организатор науки сыграл особое место в духовном становлении Х.Назарова как исследователя в области истории.

Тема кандидатской диссертации Х.Назарова называлась «Очерк по истории Кухистана (верховье Зеравшана) во второй половине XIX - начало XX веков», научным руководителем являлся З.Ш. Раджабов.

26 февраля 1957 году на специальном Совете по защите кандидатских диссертаций при ТГУ Х.Назаров успешно защитил диссертационную работу и ему было присвоено ученая степень кандидата исторических наук. Отмечается, что после открытия Отдела востоковедения и письменного наследия АН Таджикистана по приглашению Абдулгани Мирзоева в апреле 1958 года Х.Назаров был принят на работу в этом отделе. С этого периода и до конца его жизнь была связана с проблемами афганистики. Х.Назаров в 1978 году в Институте стран Азии и Африки при Масковском государственном университете имени М.В. Ломоносова успешно защитил докторскую диссертацию на тему «Народные и просветительско– антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начала XX веков)» и стал доктором исторических наук.

Таким образом, соискатель пришёл к выводу, что профессор Х.Назаров проделал огромную работу в изучение истории, особенно истории Афганистана. Его исследования могут быть успешно использованы сегодняшним и будущим поколениями.

В втором параграфе главы **«Вклад Хакназара Назарова в подготовке научных кадров в области истории и афганистики в Таджикистане»** отмечается, что Х.Назаров внёс огромный вклад в подготовке исследователей в области истории, особенно афганистики.

¹Искандаров Қ. Очерки мухтасар аз ҷаъолияти илмӣ ва илмию ташкилотчиғии Ҳақназар Назаров.// Ҳақназар Назаров. Материалҳо оид ба библиографияи олимони Тоҷикистон, барориши 55. -Душанбе:Дониш, 1993. С.13-26

Х. Назаров поднял таджикскую афганистику на мировой уровень, его ученики также связали свою научную деятельность со сферой афганистики и гордятся быть учениками такого известного наставника. Под руководством основателя школы таджикской афганистики многие его ученики защитили кандидатские и докторские диссертации в различных областях исторической науки.

В перечень диссертационных работ, защищённых под руководством Х. Назарова можно включить кандидатскую диссертацию Х. Холиқназарова под названием «Общественно-политическая деятельность Джамаль-ад-Дина Афгани и его последователей в Иране в конце XIX начале XX вв.», кандидатскую и докторскую диссертаций К. Искандарова «Молодежное движение в Афганистане 1945–1988 гг.» и «Общественно-политические движения в Афганистане (1945–2001гг.)», кандидатские диссертации Н. Назарова «Из истории культурных связей Советского Таджикистана с Афганистаном (1945–1988 гг.)», Н. Амиршоева «Отражение истории государства Куртов Герата (1245-1381) в «Таърих- нама-и Хирот» Сайфи Хирави и других персидских письменных источников», С. Муроди «Кабул в исторических источниках», Хома Аббасиан на тема «Ирано –таджикские отношение в 1991-2005 гг.», и докторскую диссертацию Р. Нуриддинова «Идейная борьба лево-демократических и право-исламистских сил в Афганистане».

Можно сделать вывод, что Хакназар Назаров наряду плодотворным научным исследованием, также был занят педагогической работой и подготовкой педагогических кадров для общеобразовательных средних школ республики. Под его руководством разрабатывались программы специальных курсов и проводились семинары по важным теоретическим и практическим вопросам афганистики. Устод Хакназар Назаров вёл лекционные и практические занятия на высоком уровне. Он разработал новые концепции по важным вопросам истории Афганистана и создал сильную школу афганистики.

Диссертант пришёл к такому выводу, что хотя прошло 14 лет со дня смерти учёного, предлагаемые им идеи, и научные прогнозы неустарели и сохраняют свое значение.

Вторая глава диссертации **«Отражение массовых народных, просветительских движений конца XIX и начало XX веков Афганистана в исследованиях Хакназара Назарова»** посвящена исследованию социально-экономического и политического положения Афганистана, массовых народных движений в конце XIX и начало XX веков, а также оценка социально-политических и просветительских движений в трудах ученого.

В первом параграфе – **«Социально-экономическое и политическое положение Афганистана в конце XIX - начало XX веков»**, отмечается, что данный вопрос исследуется Х. Назаровым с использованием проверенных исследовательских методов.

В конце XIX и начало XX веков в социально-экономической и политической жизни Афганистана произошли уникальные изменения.

Вмешательство иностранных держав, прежде всего Великобритании, во внутренние дела страны усилилось. Эта страна стремилась лишить Афганистана его политической и государственной независимости и превратить его в свою колонию. Поэтому усилило экономическое и политическое давление на Афганистан. Эта сложная внутренняя обстановка и внешнее вмешательство привели к массовым народным движениям, которые стали особой темой исследования Х.Назарова.

Анализируя социально-политическое и экономическое положение Афганистана в конце XIX и начало XX веков на основе трудов Х.Назарова и других учёных соискатель пришёл к выводу, что в афганском феодальном обществе в конце XIX и начало XX веков самыми благополучными слоями населения были сердари, малики, крупные феодалы и представители мусульманского духовенства, которые выступали опорой эмира в реализации его внутренней и внешней политики. Ученый на основе надёжных фактов паказывает, что «в то время в Афганистане предпринимаемые социально-экономические меры в сфере сельского хозяйства, ремесла и промышленности, внутренней и внешней торговли были направлены в пользу господствующих классов и в целях обогащения казны эмира»¹.

Таким образом, по заключению Х.Назарова несмотря на определённые успехи, связанные с формированием централизованного государства и частичных реформ в конце XIX – начале XX веков, трудящийся народ Афганистана оказался в трудном социальном положении, что привело к массовым народным движениям в стране.

Второй параграф главы – «**Массовые народные движения конца XIX и начала XX веков**» посвящен анализу научных результатов, достигнутых профессором Х.Назаровым в выявлении причин возникновения подобных движений в Афганистане. При этом отмечается, что Х.Назаров на сравнительном анализе источников и трудов других востоковедов, в таких фундаментальных трудах, как «К характеристике народных движений конца XIX века в Афганистане», «Из истории движения народных масс Афганистана в начале XX века», «Народные и просветительско-антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков)» и др. исследует массовые народные движения конца XIX и начале XX веков.

Отмечается, что анализируя массовые движения конца XIX и начало XX веков в Афганистане, Х.Назаров приходит к выводу, что причиной возникновения протестных движений среди различных слоев населения являлась неправильная социально-экономическая политика государства.

Х. Назаров, разделил все упомянутые движения на три этапа: «первый этап- конец 80-х и начало 90-х годов XIX века, второй этап- начало XX века и

¹Назаров Х. Народные и просветительско–антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начала XX веков): автореф. дис.... д–ра.ист. наук / Ин–т стран Азии и Африки при МГУ им. М.В. Ломоносова. С.10–11.

третий этап-1912-1914 годы. На третьем этапе антифеодальные мятежи приобрели массовый характер и одновременно охватили несколько провинций страны»¹.

Отмечается, что в целом заслуга Хакназара Назарова заключается еще и в том, что он предложил конкретную концепцию изучения массовых народных движений. Исследователь приложил огромный труд, для того, чтобы определить особенность и сущность каждого массового движения и их основную цель. Для этого он должен был обосновать свои идеи и выводы неоспоримыми аргументами. Потому что в отечественной и зарубежной афганистике встречались специалисты, которые по личным мотивам или от незнания ситуации были не согласны с научными доводами Х. Назарова об этих движениях. Они были не согласны с тем, что Х. Назаров рассматривал феодальные мятежи как народное восстание.

Таким образом, благодаря фундаментальным научным исследованиям по Афганистану, особенно по народным движениям конца XIX начала XX веков в Афганистане, Х. Назаров занял достойное место среди выдающихся ученых не только Центральной Азии и Советского Союза, но и в мировом востоковедении.

В третьем параграфе – **«Оценка социально-политических и просветительских движений»** отмечается, что профессор Х. Назаров провел тщательное исследование по этой теме. Выводы Х. Назарова заключаются в том, что массовые народные движения конца XIX начала XX веков в Афганистане, несмотря на их неорганизованность, ограниченность и неудачи, способствовали развитию социально-политического и просветительского мышления.

«Публичные народные массы, особенно в условиях правления феодально-королевской структуры и развития финансовых и валютных отношений в конце XIX начале XX веков, заложили основу для роста национального самосознания и реформаторского движения в Афганистане» - заключает учёный².

Наряду с социальными движениями этого периода Х. Назаров обратил особое внимание на исследование движения конституционалистов и просветительства в Афганистане, которые в целом считались выражением идеологии широких народных масс трудящихся. Х. Назаров в своих трудах подвергает исследованию деятельность «Общество ученых» («Анджумани улама»), процесс формирования младоафганского движения в трех центрах, тайного политического общества «Братья афганцы» («Ихвани афган») анализирует программные требования конституционалистов и т.д.

После поражения первого движения конституционалистов в 1906-1909 годах младоафганцы не прекратили свою деятельность и стали более активными. Идеи конституционных реформ охватывали новую афганскую

¹ Назаров Х. Народные и просветительно-антифеодальные движения в Афганистане (конец XIX и начало XX веков). С.251.

² Там же. С.187.

интеллигенцию, часть передовых офицеров и купцов. В это время активизировалось просветительская деятельность младоафганцев, которая всесторонно рассматривается в работах Х.Назарова.

Отмечается, что, по утверждению Х.Назарова передовые просветительские идеи в Афганистане в то время тесно были связаны с именем Махмудбека Тарзи (1868-1933). На ряду с М. Тарзи в развитии просветительства в Афганистане своими интересным идеями важный вклад вносит Абдуали Мустагни (1876-1934).

В заключение отмечается, что Х.Назаров большинство движений этого периода в Афганистане считает национальным явлением, несмотря на влияние внешних факторов, на мировоззрение и идеологии их представителей.

Третья глава диссертации называется **«Вклад Хакназара Назарова в изучении роли таджиков в истории Афганистана»** и состоит из трёх параграфов. В первом параграфе – **«Хакназар Назаров и исследование национального вопроса в Афганистане»** – отмечается, что наряду с другими направлениями научных исследований истории Афганистана Х. Назаров уделял особое внимание национальному вопросу в этой стране.

Ещё в конце 50-х годов XX века Х.Назаров обратил внимание на проблему национального вопроса в Афганистане. В этом вопросе он обратил особое внимание на концепцию И.М.Рейснера и М.М.Губара.

Х.Назаров проанализировал дискриминационную политику властей, наличие привилегий и практики превосходства некоторых пуштунских племен, а также национальное притеснение и феодальная эксплуатация со стороны правительства Афганистана по отношению к непуштунским народам и предвидел катастрофические последствия этой политики для государственного управления этой страны.

Отмечается, что в 80-ые годы XX века в годы перестройки в Советском Союзе, национальный вопрос в Афганистане со стороны Х.Назарова рассматривается с новой научной точки зрения. Государственная независимость Таджикистана в предверии XXI века позволила Х. Назарову написать и опубликовать несколько важных статей и очерков по национальному вопросу в Афганистане.

Устод Х.Назаров как некоторые другие афгановеды, которые объективно исследовали национальный вопрос в Афганистане, поддерживает равного участия всех народов в системе государственного управления, в политической, экономической, социальной и культурной сферах общества. Он сожалеет о том, что некоторые националистически настроенные круги Афганистана, руководствуясь теорией «этнического большинства» считают толку пуштунов главными создателями богатой культуры Афганистана (Великий Хорасан или Великая Ариана – Д.К.). Подобные идейное заблуждение паштунов, конечно посеяло семена недоверия среди неафганского (непуштунского) населения.

Таким образом, Хакназар Назаров в своих трудах, рассматривая национальный вопрос в Афганистане, пришёл к выводу, что политика

дискриминации, стремление к этническому превосходству и получения привелегии и национальный гнёт со стороны афганских правителей, в отношении неафганского населения постепенно привела к тому, что национальное самознание таджиков и других непустунских этнических групп все больше укрепилось. На этой почве угнетённые народы активизировали своё участие в массовых социальных движениях 1928-1929 годов.

Во втором параграфе главы **«Хакназар Назаров и оценка сущности восстания таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони»**.

Отмечается, что одна из ключевых тем научного творчества Х.Назарова является оценка сущности восстания таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони.

В целом, восстание таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони, известного как “Бачаи Сакао” считается одной из спорных тем новейшей истории Афганистана. Официальная историческая наука Афганистана и бывшего Советского Союза оценивают это восстание как реакционное, которое якобы отменило все переобразования периода Амануллахана, свергло его самого и его правительство и привело к беспорядкам в стране. Х.Назаров отмечает, что хотя в отдельных работах советских авторов выдвигалась более правильная версия оценки восстания таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони конца 20-х годов, тем не менее подобная оценка официально не поддерживалась властями. Особенно, известные советские афгановеды И.М.Рейснер, П.Алексеев, К.Н.Соколов – Страхов называли это восстание результатом сильного экономического и социального угнетения трудового народа. По их мнению, гнет, и жестокость в период правления Амануллахана ужесточились. Эти известные советские учёные считали данное восстание революционным движением трудящихся таджиков и пуштунов. Х.Назаров в оценке этого восстания также опирался на труды этих исследователей, и своих логических размышлений.

Отмечается что, в исторической науке социальные движения 20-х годов Афганистана нашли своё отражение в таких трудах как «Кризис и спасение» Мухиддина Аниса, «Афганистан на историческом пути» Мир Гуляма Мухаммада Губара, «Хроника смуты» Файза Мухаммада Катиб, «Надире афган» Бурханиддина Кушкаки, «История разглашает тайну» С.Юсуфзая и другие, но они не дают четкого представления о личности Х.Калакони и характере восстания.

По мнению многих исследователей в отличие от многих афгановедов работа Х.Назарова «Социальные движения 20-х годов XX века в Афганистане» открывает новую страницу в изучении этой проблемы советской и таджикской афганистики. Впервые личность Калакони объективно исследовано, что имеет не только научную ценность, но и политическое значение.

Таким образом, Х.Назаров при оценке социальных движений 20-х годов в отличии от других афгановедов пришёл к такому выводу, что восстания бедных крестьян было обусловлено феодальным угнетением и направлено на

улучшение их социального и материального благосостояния. Но различные феодальные и аристократические группы и духовенства старались использовать справедливые требования народных масс в пользу своим узким классовым интересам.

В третьем параграфе главы – «**Вклад Хакназара Назарова в исследовании место таджиков в политической жизни и развития культуры Афганистана**», отмечено, что Х.Назаров на ряду с другими научными работами об Афганистане обратил внимание на исследование роли таджиков в политической жизни и развитие культуры Афганистана, написал ценные книги и статьи, посвящённые этой проблеме.

Особенно в своей значимой монографии «Место таджиков в истории Афганистана», подготовке которой посвятил большую часть своей плодотворной жизни, по новому исследует вопрос о месте таджиков в политической и культурной жизни этой страны. После публикации этого уникального произведения многие исследователи, ссылаясь на эту и другие работы Х.Назарова успели написать о таджиках Афганистана. Но данное произведение ученого никогда не теряет своё значение. По мнению Х.Назарова и последователей его научной концепции, без таджиков не одно правительство не может быть прочным в Афганистане. Таджики участвуют во всех переобразованиях этой страны и невозможно представить будущую политическую и культурную жизнь Афганистана без таджиков.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основные научные результаты диссертации

Таким образом, из подробного анализа трудов и научно-педагогической деятельности Х.Назарова можно сделать следующие **выводы**:

1. Х.Назаров (1931-2006) прошел сложный путь в формирование личности и профессионального развития. Он лишился родителей, когда ему было 11 лет. В 1943 году Х.Назаров был принят в Шулмакскую детскую школу-интернат, что значительно облегчило его трудную жизнь. Формирование личности и научное мировоззрение Х.Назарова началось в 1953 году после окончания Таджикского государственного университета. Окончание этого храма образования и знания, полученные от знаменитых учёных-преподавателей того времени способствовали формированию личности Х.Назарова. Завершение аспирантуры, защита кандидатских и докторских диссертаций дали сильный толчок повышению профессионального мастерства Х.Назарова [1-А; 5-А].

2. Вклад доктора исторических наук Х.Назарова, высоко ценится в подготовке научных кадров исследователей в области истории, особенно афганистики. Без преувеличения можно сказать, что сегодняшнее развитие и будущая перспектива науки афганистики, как науки в независимом Таджикистане всё ещё сильно связаны с именем Х.Назарова. Он является

крупнейшим ученым-исследователем, который внес огромный вклад в деле подготовки десятков научных и научно-педагогических кадров. Научно-педагогическая деятельность Х.Назарова показывает, что сегодня в Таджикистане формировалась авторитетная школа афганистики, основателем которого был Х.Назаров [2-А].

3. Социально-экономическое и политическое положение Афганистана в конце XIX - начале XX веков было на высоком уровне исследовано в работах Х. Назарова на основе архивных источников, в том числе афганских, исследования советских и зарубежных авторов.

Внимание исследователя обращено на налоговую политику и экономическое положение трудящихся масс, на товарно-денежные отношения, формы землевладения и землепользования, социальную дифференциацию и т. д. [3-А; 6-А; 7-А].

4. Народные движения конца XIX - начало XX веков в Афганистане занимают центральное место в исследованиях Х.Назарова. Таджикский учёный внёс огромный вклад в изучении массовых народных движений конца XIX - начало XX веков в Афганистане, среди которых особенно крупными являлись восстание гильзайских племён в 1886-1887 годах, выступление народных масс в Бадахшане и Фирузкухе в 1890 году, восстание в Хазараджате в 1890-1893 годах, Вардаке в 1897 году, в Хосте в 1912 году, в Кандагаре в 1913 году и многих других, которые являлись выражением широкого народного протеста против тяжести налогового бремени, повышения ставки податей, рекрутского набора, принудительной трудовой повинности “бегори”, произвола и бесчинства сборщиков, злоупотребления и коррупция эмирских властей. С тех пор научная концепция Х.Назарова о массовых движениях конца XIX - начала XX веков в Афганистане была поддержана многими отечественными и зарубежными исследователями.

5. Оценка политических и социально - просветительских движений в Афганистане занимает одно из центральных мест в творчестве Х.Назарова. Массовые народные движения конца XIX – начало XX веков в Афганистане, по словам Х.Назарова, независимо от своей неорганизованности, ограниченности и неудачи создали условия для развития социально-политического и просветительского мышления.

По мнению автора социальные движения в этой стране создали предпосылки для формирования движения за конституцию, просветительства и младоафганского движения. Деятельность конституционалистов, просветителей и младоафганцев накануне достижения независимости Афганистана, были направлены на пропаганду идей развития Афганистана с учетом внутренних реформ, развития образования, науки и техники. Они несомненно ратовали за полную независимость Афганистана от Великобритании. С другой стороны, по мнению Х.Назарова, они не думали об организации всеохватывающего народного движения и насильственного свержения режима. Они были сторонниками эволюционного преобразования общества.

6. Изучение национального вопроса в Афганистане занимает важное место в исследованиях Х.Назарова и является одним из актуальных вопросов. Х.Назаров имеет более объективный взгляд на этот вопрос, чем другие исследователи- афганисты. Х.Назаров считает, что с момента образования централизованного афганского государства, под названием Афганистан, прошло чуть более 150 лет, в то время как до прибытия афганцев на эту землю она называлась Хорасан. После поселения афганцев на землю Хорасан они начали политику дискриминации, самовозвеличивания, национализма и расизма в отношении других народов, живущих на этой территории.

По утверждению Х.Назарова в результате национально-территориального размежевания в Центральной Азии во времена Советского Союза, в результате которого большинство его народов приобрели независимость, самосознание у, неафганских народов Афганистана развивалось. С другой стороны, в своих исследованиях учёный выражает озобоченность, тем что националистически настроенные правящие круги никак не прекращают свою жесткую политику по отношению к другим народам, живущим по соседству с ними на той земле, и этот процесс имеет тенденцию к усилению. При исследовании национального вопроса в Афганистане профессор Х.Назаров обращает внимание на работы советских востоковедов, особенно И.М.Рейснера, историка и видного общественного деятеля Афганистана М.Г.М.Губара и других. На основе книги последнего «Афганистан на историческом пути» и по итогам поездок в Афганистан Х.Назаров в работе «Социальные движения 20-х годов XX века в Афганистане» делает вывод о том, что Афганистан является многонациональным государством. По его мнению несмотря на то, что неафганское (непуштунское) население по численности больше чем афганцев, в последние два десятилетия государственная власть сосредоточена в руках пуштунов, и они пользовались всеми материальными и духовными привилегиями, в частности они или были освобождены от уплаты налогов или платили меньше чем представители других национальностей [8-А].

7. Профессор Х.Назаров обращает особое внимание на оценку сущности восстание таджикских крестьян под руководством Хабибулло Калакони. С этой целью, а также для объективной и глубокой оценки этого восстания во главе Хабибулло Калакони, он изучает архивные источники, Афганистана и Советского Союза, труды известных советских востоковедов, в частности И.М.Рейснера, П.Алексеевков, К.Н.Соколова – Страхова и других. На этой основе пришел к научно-обоснованным выводам и представил более точную концепцию изучения этого восстания. Концепция, выдвинутая Х.Назаровым, о восстание Бачаи Сакао в Афганистане в 20-х годах XX века отличается от концепции других афгановедов. Она отличается в частности в плане выявления причин крестьянских восстаний в Афганистане в 20-х годах XX века. Согласно концепции Х. Назарова, несмотря на значительные успехи в политической, экономической, социальной и культурной жизни, как и прежде, положение масс трудящихся при Амануллахане ухудшается. С другой стороны, афганские

господствующие классы проводят политику дискриминации, неафганских народов, повышения налогов среди неафганского населения. что стали причиной восстания. Впервые в истории Афганистана в 1929 году таджики смогли захватить политическую власть у афганцев. Х.Назаров вопреки другим афгановедам, которые считали Хабибулла Калакани английским шпионом и фундаменталистом, утверждает, что Хабибулла в начале XX века боролся против социального притеснения, за обеспечение социальной справедливости, уменьшение налогового бремени и равенства всех племен и народов страны.

8. Вклад Х.Назарова в изучение место таджиков в политической жизни и развитии культуры Афганистана высоко оценивается специалистами. Ученый в своём творчестве, опираясь на редкие источники, трудов советских, зарубежных, особенно афганских учёных и на основе своих наблюдений в ходе поездок в Афганистан, всесторонне и скрупулезно исследует положение и роли таджиков во всех политических и культурных переобразованиях Афганистана. Но по какой-то причине, некоторые западные и афганские авторы в XX веке и сегодня недооценивают роль таджиков в политической, социальной, экономической и культурной жизни Афганистана и все достижения Великого Хорасана считают исключительно заслугой афганцев (пуштунов). Исследователи, которые бескорыстно изучают проблемы Афганистана, отмечают, что если объективно исследовать экономическую жизнь в Афганистане, выясняется, что зона проживания афганцев является “потребителем”, а зона проживания неафганских народов “производителем” материальных продуктов. Такое разделение было принято и в политической и культурной жизни и до сих пор продолжается. Именно при поддержке неафганских народов, особенно таджиков определяется вчерашняя, сегодняшняя и будущая история Афганистана. Все династии, которые пришли к власти в Афганистане, стали правящими с поддержкой и помощи таджиков. В общем, по мнению Х.Назарова вклад таджиков в политической жизни и развитии культуры Афганистана очень велик. Ученики и последователи школы Х.Назарова продолжают развивать концепции, которые он представил по актуальным проблемам Афганистана[4-А].

В целях дальнейшего изучения и использования научного наследия профессора Х.Назарова мы считаем необходимым сделать следующее:

1.В Институте изучения проблем стран Азии и Европа АН РТ организовать научные конференции, семинары и круглые столы по актуальным проблемам истории Востока, особенно афганистики и роли таджикских ученых в изучении различных вопросов истории и культуры Афганистана, с участием ученых, студентов, магистрантов, аспирантов и соискателей нашей страны.

2.Считаем целесообразным, в Центре письменного наследия АН РТ, в котором началась деятельность Х. Назарова как исследователя Афганистана создать специальный стенд, отражающий деятельность Х.Назарова как историка-афгановеда.

3. Возобновить и систематизировать серию выпусков сборника «Афганистика в Таджикистане», для систематизации научных публикаций не только таджикских ученых-исследователей, но и зарубежных авторов об Афганистане, особенно для изучения политического, экономического, социального и культурного положения таджиков Афганистана.

4. Организовать и создать музей Х.Назарова на базе Центра письменного наследия АН РТ.

5. Принять необходимые меры для подготовки к печати неопубликованное научное наследие Х.Назарова по Афганистану, которое хранится в его архиве, а также переиздать его важные опубликованные труды на других иностранных языках.

Рекомендации по практическому использованию результатов

Результаты исследования могут быть использованы в процессе дальнейшего исследования истории и культуры Афганистана, при чтении лекций, в специальных курсах учебных заведений, разработке учебных и учебно-методических пособий в помощь преподавателям и студентам высших учебных заведений. Материалы и выводы диссертации, особенно относительно проблем массовых народных и просветительско-антифеодалных движений, применительно к национальному вопросу, сущности восстания таджикских крестьян под руководством Хабибулла Калакони, а также при оценке роли таджиков в истории Афганистана можно использовать для развития национального самосознания и патриотического воспитания молодёжи суверенного Таджикистана.

АННОТАТСИЯ

ба диссертатсияи Қодиров Довар Саидаллоевич дар мавзӯи «Саҳми Ҳақназар Назаров дар омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз рӯи ихтисоси 07.00.09–Таърихшиносии маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

Калидвожаҳо: Ҳақназар Назаров, Хуросон, Афғонистон, таърих, афғонистоншиносӣ, ҷунбишҳои иҷтимоӣ, ҷунбишҳои оммавии мардумӣ, маорифпарварӣ, масъалаи миллӣ, концепсия, тоҷикҳо ва паштуҳо, Ҳабибуллои Калақонӣ, мақоми тоҷикон, ҳаёти сиёсӣ, фарҳанг.

Рисолаи номзодии Д.С.Қодиров ба таҳқиқи «Саҳми Ҳақназар Назаров дар омӯзиши таърих ва фарҳанги Афғонистон», ки то имрӯз дар таърихшиносии ватанӣ ва хориҷӣ мавриди таҳқиқи ҷомеа қарор нагирифтааст, бахшида шудааст.

Таъкид шудааст, ки Ҳ.Назаров (1931-2006) роҳи пуршебу фарозро дар раванди ташаккули шахсият ва соҳибкасб шудани худ тай намудааст. Ҳамзамон, дар рисола дар хусуси саҳми Ҳ.Назаров дар омодагии муҳаққиқони соҳаи таърих, хусусан афғонистоншиносӣ дар Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Муаллиф дар рисола илман асоснок менамояд, ки Ҳ.Назаров масъалаҳои вазъи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ, ҷунбишҳои оммавии мардумӣ дар охири асри XIX ва дар ибтидои асри XX ва арзёбии ҷунбишҳои маорифпарвариро дар ин давра ҳолисона мавриди пажӯҳиш қарор додааст.

Дар баробари ин муаллифи рисола таъкид мекунад, Ҳ.Назаров идомадиҳандаи концепсияи илмии И.Рейснер дар масъалаи миллӣ буда, онро тақмил додааст. Ба қавли муаллиф ҷиҳати ҳосил таҳқиқоти Ҳ.Назаров дар корқард ва пешниҳод намудани концепсияи нави омӯзиши ҷунбишҳои иҷтимоии солҳои 20–уми асри XX, бахусус шӯриши деҳқонони тоҷик бо роҳбарии Ҳабибуллои Калақонӣ ифода меёбад.

Таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳанги Афғонистон арзёбии аниқӣ худро дар осори Ҳ.Назаров пайдо намудааст. Аз ин рӯ, муаллифи рисола таъкид менамояд, ки саҳми Ҳ.Назаров дар таҳқиқи мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва рушди фарҳанги Афғонистон хеле қалон мебошад. Муаллифи рисола ибраз меорад, ки бар хилофи андешаҳои илмии Ҳ.Назаров перомунӣ мақоми тоҷикон дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии Афғонистон бархе аз муаллифони мутаассиби афғон тамоми қомебиҳои Хуросонро (Афғонистони қунунӣ)-ро ба таври истисноӣ ба афғонҳо нисбат медиҳанд, ки аз воқеияти таърихӣ дур мебошад.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Кодирова Довара Саидаллоевича на тему «Вклад Хакназара Назарова в изучении истории и культуры Афганистана» на соискании учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования

Ключевые слова: Хакназар Назаров, Хорасан, Афганистан, история, афганистика, социальное движение, массовые народные движения, просветительство, национальный вопрос, концепция, таджики и пуштуны, Хабибуллах Калакони, место таджиков, политическая жизнь, культура.

Кандидатская диссертация Д.С.Кадилов посвящена исследованию вклада Хакназара Назарова в изучение истории и культуры Афганистана, который комплексно до сих пор не исследован ни в отечественной ни в зарубежной историографии.

Подчеркивается, что Х. Назаров (1931-2006) прошел долгий и трудный путь в процессе формирования личности и профессионального развития. В то же время в диссертации анализируется вклад Х.Назарова в подготовке исследователей в области истории, особенно в области афганистики в Таджикистане.

Автор в своей диссертации научно обосновывает, что Х.Назаров объективно исследовал социально-экономическую и политическую ситуацию, массовые народные движения в Афганистане в конце XIX–начале XX веков, оценку просветительскому движению в этот период.

В то же время автор диссертации отмечает, что Х.Назаров является последователем научной концепции И. Рейснера по национальному вопросу и усовершенствовал ее. По словам автора, особенности исследование Х.Назарова заключается в разработке и представлении новой концепции изучения социальных движений 20-х годов XX века, особенно крестьянского восстания таджиков под руководством Хабибулла Калакони.

Исследование места таджиков в политической жизни и развития культуры Афганистана нашло свою окончательную оценку в работах Х. Назарова. Поэтому автор диссертации подчеркивает, что вклад Х.Назарова в изучение роли таджиков в политической жизни и развития культуры Афганистана огромен. Автор диссертации, считает, что в противовес научным взглядам Х.Назарова о роли таджиков в политической и культурной жизни Афганистана некоторые реакционные афганские авторы приписывают все достижения Хорасана (нынешний Афганистан) исключительно афганцам, что не отвечает исторической реальности.

ANNOTATION

for the dissertation of Kodirov Dovar Saidalloyevich on the topic «Contribution of Haqnazar Nazarov in the study of the history and culture of Afghanistan» for receiving the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.09-Historiography, source study and methods of historical research.

Keywords: Haqnazar Nazarov, Khorasan, Afghanistan, history, Afghan studies, social movements, mass social movement, education, national question, concept, Tajiks and Pashtuns, Habibullo Kalakoni, status of Tajiks, political life, culture.

D.S.Kadirov's thesis is devoted to the study of the contribution of Haqnazar Nazarov to the study of the history and culture of Afghanistan, which has not yet been comprehensively studied in either domestic or foreign historiography.

It is noted that H. Nazarov (1931-2006) went through a long and difficult path in the process of formation of his personality and professional development. At the same time, the dissertation analyzes the contribution of H. Nazarov to the preparation of researchers in the field of history, especially in the field of Afghan studies in Tajikistan.

The author in his dissertation scientifically justifies that H. Nazarov objectively studied the socioeconomic and political situation, the mass popular movements in Afghanistan at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, and the assessment of the educational movement in this period.

At the same time, the author emphasizes that H. Nazarov is a follower of the scientific concept of I. Reisner regarding the national issue and has improved it. According to the author, the particular research of H. Nazarov consists in the development and presentation of a new concept of studying social movements of 1920 of the 20th century, especially the peasant uprising of Tajiks under the leadership of Habibulla Kalakoni.

Study of the Tajiks status in political life and the development of the culture of Afghanistan found its final evaluation in the works of H. Nazarov. Therefore, the author of the dissertation emphasizes that the contribution of H. Nazarov to the study of the role of Tajiks in political life and the development of culture of Afghanistan is enormous. The author believes that, in contrast to the scientific views of H. Nazarov on the role of Tajiks in the political and cultural life of Afghanistan, some reactionary Afghan authors attribute all the achievements of Khorasan (present-day Afghanistan) exclusively to Afghans, which does not correspond to historical reality.